

Valdade iseseisvumise raske algus: vallakirjutajad 1866–1891

Kersti Lust, Tõnis Tūrna*

■ 1866. aasta 1. oktoobril jõustunud Balti kubermangude vallaseadust, mis vabastas vallakohtu haldus- ja majandusajadega tegelemisest ning vallaorganid mõisa kontrolli alt, on tihti peetud iseseisvate omavalitsuste alusepanijaks ning ühtlasi talurahva „haridusliku ja ühiskondliku arengutaseme“ proovikiviks.¹ Selle seadusega taastati ka Eestimaa kubermangus vabastamiseadusega kaotatud vallakohtud. Järgnevas vaadeldakse valdade iseseisvumist ühe vallaametnike rühma – kirjutajate – portreeterimise kaudu, käsitledes nii neile seadusandja, mõisnike ja vallajuhtide poolt seatud ootusi ja tingimusi kui ka kirjutajatega esinenud probleeme ja nende tausta. Ajalookirjutuses tavapäraselt pigem kõrvalisse paberimäärija rolli asetatud vallakirjutaja² oli kaasaegsete hinnangul oma hariduse, asja- ja seadusetundmise poolest „esimene mees kogukonnas“ või lausa „valla hing“, kelle võimuses oli valda „hääle“ või „kurjale“ juhatada.³

Ajaliselt hõlmab käsitlus esimest veerandsada aastat 1866. aasta vallaseaduse kehtestamisest kuni valdade ellu suuri muutusi toonud reformideni aastail 1889–1891, mil järelevalve valdade üle anti mõisnikest kihelkonnakohtunikelt mitteseisusliku iseloomuga talurahvakomissaride kätte ning väikevaldu hakati liitma. Muutused ei toimunud ainult halduslikus juhtimises või halduspiirides, vaid ka Eesti ühiskond arenes neil aastail kiiresti edasi. Talurahva haridusvõimalused paranesid märgatavalt ja kirjutaja kohale tekkis konkurents, nii et vallal võis vahel olla valida isegi mitmeteistkümne kandidaadi vahel.⁴ 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul polnud tavatu, et kirjutaja amet oli pelgalt karjääriredeli (alumine) pulk. Uuritaval perioodil on aga harva kirjutaja ametist edenetud tähelepanuväärsele kohale, nagu seda suutsid Carl Robert Jakobson, August Kitzberg, Jakob Liiv jt. Eestimaal eriti, aga esiti ka Liivimaal oli üsna sageli tegemist vaid lisaametiga põhitöö kõrvalt.

Geograafiliselt keskendub käsitlus Viljandimaale ja Lõuna-Tartumaale, kuid võrdlusainest on otsitud ka mujalt Eestist, eeskätt Põhja-Eestist, mis erines nii oma sotsiaal-majanduslike kui ka haridusolude poolest.⁵ Töö tugineb põhiliselt kihelkonnakohtute materjalidele, kust ammutasime infot nii kirjutajate valimise, ametisoleku aja kui ka üldisemalt nendega seonduvate probleemide kohta. Kihelkonnakohtute arhiivid said 1889. aasta kohtureformi järel kõvasti räsida ja nii on ka meie andmed lünklikud. Eestimaa kubermangu kihelkonnakohtute dokumendid on säilinud eriti katkendlikult, kuid kreisikohtute arhiivides sisaldavad kihelkonnakohtute revideerimise toimikud ka valdade revideerimisprotokollide ära kirju.⁶

* Kersti Lust (1976), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikool, klust@tlu.ee; Tõnis Tūrna (1981), kasutusosakonna juhataja, Rahvusarhiiv, tonis.tyrna@ra.ee

¹ A. Traat. Vallareform Eestis 1866. aastal. – ENSV TA Toimetised, Ühiskonnateadused 1968, kd. 27, nr. 1, lk. 22–23; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997, lk. 117.

² Nt. T. Karjahärm, T. Rosenberg (toim.). Eesti ajalugu, kd. V. Tartu, 2020, lk. 287.

³ Eesti Postimees, 03.07.1885; Olevik, 27.04.1883. A. Grenzstein nimetas vallakirjutajat vallavalitsuse hingeaks: Olevik, 21.10.1885; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 145.

⁴ Vt. nt. Sakala, 14.08.1896.

⁵ Lõuna-Tartumaalt Kambja, Otepää, Sangaste, Rannu, Puhja, Rõngu ja Võnnu kihelkond.

⁶ E. Hiio. Vallakohtute asutamisest Eestimaa kubermangus. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr. 3 (102), lk. 81–82.

Isikuandmete tuvastamisel olid abiks kirikuraamatud, ajalehed ja osalt ka silla-, kreisi- ja maa-kohtutoimikud, kui isik oli nende organite huvivälja sattunud. Järelevalve- ja kohtuasutuste dokumentatsioon annab aimu, milliste probleemide ja väljakutsetega kirjutajad silmitsi seisis ning rohkem tuleb seal esile töö pahupool. Ajastu üldist hõngu aitavad tabada kaasaegsed ajalehed, ehkki vallakirjutajatest tehti neis juttu harva.

Teadusprojekti „Ajalooste tekstide automaatse analüüsi võimalused Eesti 19. sajandi vallakohtuprotokollide näitel“ raames selgitasid kirjutajate nimesid ja ametisoleku aastaid vallaarhiivide põhjal välja Mihkel Braun (Viljandimaa mitte-Mulgi alad), Katrin Riso (Läänemaa), Hanna-Riin Karu (Harjumaa) ja Simo Jõks (Järva- ja Põhja-Tartumaa).⁷ Valdav osa loodavast andmekogust alles ootab uurijaid.

Värvikaid seiku vallakirjutajatest ja nende tööst toovad meieni mõned eesti kirjameeste mälestusteraamatud.⁸ Mitmed eesti rahvusliku liikumise tegelased, kultuuriloo suurkujud ja revolutsionäärid teenisid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul lühemat või pikemat aega leiba vallakirjutajana või tema abina, kuid see teadmine ei anna meile üldisemat ettekujutust huvialusest ametnikerühmast.

Napivõitu historiograafiast väärivad mainimist August Traadi ja Hanno Talvingu uurimused. A. Traadi järgi pidasid 19. sajandi teisel veerandil kirjutaja ametit üldjuhul mõisasundijad.⁹ H. Talvingu väitel täitis Eestimaa kubermangus vallakirjutaja ja magasiada arvepidaja ülesandeid 1866–1891 enamasti koolmeister ning seetõttu olid koos ka kooliruumid ja vallaruumid.¹⁰ Ilmekalt illustreerivad kirjutajate palgaolusid ja töötingimusi üksikud publitseeritud vallaarhiivide dokumendid.¹¹ Protokollimist Eestimaa kubermangu vast loodud vallakohtutes ning revideerimisel tuvastatud puudujääke kirjeldab kreisikohtu toimikute põhjal põgusalt Ene Hiio.¹² Enim tähelepanu on see ametirühm pälvinud rahvusliku suunitlusega ühendusi ja aktsioone käsitlevates töödes, mis toovad arvandmeid ja näiteid vallakirjutajate seotusest rahvusliku liikumisega.¹³ Töötamine vallakirjutajana on leidnud mainimist muudel elualadel silma paistnud isikute, näiteks agarate seltsi- või hariduselu eestvedajate tegemisi kajastavates ülevaadetes.¹⁴

Uurimistöe esimeses etapis selgitasime välja Viljandimaal ja Lõuna-Tartumaal 1866–1891 vallakirjutajatena töötanud isikud ja nende päritolu.¹⁵ Seejärel vaatasime nendega seotud toimikuid järelevalve- ja uurimisasutuste arhiivides ning ajaleheteid. Kombineerides isikoolulist teavet nendega seotud kohtu- ja lehelugudega, jälgime, kui lihtne või raske oli valdadel eri aegadel ja eri paigus sellele võtmetähtsusega ametikohale leida ühtaegu nii toimekaid kui ka usaldusväärseid isikuid, ning selle kaudu jõuame laiema ja põhimõttelisema küsimuseni: milliste probleemidega mõisa võimu alt vabastatud omavalitsused silmitsi seisis ja kui hästi

⁷ Rahastatud riiklikust programmist „Eesti keel ja kultuur digiajastul“, projekti vastutav täitja Aigi Rahi-Tamm.

⁸ A. Jürgenstein. Minu mälestused. I. Tartu, 1926; J. Liiv. Elu ja mälestusi. Tartu, 1936; A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused. I–II. Tallinn, 2010.

⁹ A. Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980, lk. 162–165. Traat arvab, et Balti kindralkuberner 1852. aastal kehtestatud keeld valida mõisavalitsejaid kirjutajaks kujunes oluliseks teetähiseks mõisast lahtirakendamisel ning avas eesti koolmeistritele jt. kirjaoskustega talupoegadele tee kõnealusesse ametisse.

¹⁰ H. Talving. Eesti vallamajad. Tallinn, 2009; H. Talving. Eesti vallamajade ajaloo teatmik. Tallinn, 2015.

¹¹ Vald. Talurahva omavalitsus 1866–1918. Allikapublikatsioon. Koost. Ü. Tarkiainen. Tartu, 2021, lk. 84, 94–95.

¹² E. Hiio. Vallakohtute asutamisest Eestimaa kubermangus, lk. 77–92.

¹³ H. Kruus. Eesti Aleksandrikool. Tartu, 1939; E. Jansen. C. R. Jakobsoni Sakala. Tallinn, 1971; M. Laar. Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu, 2005; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917.

¹⁴ P. Ambur. Karl Eduard Söödi elu piirjooni. – Looming 1937, II poolaasta. Tartu, 1937; E. Jansen. Ühe eesti koolmeistri elutee ja -töö. – Lääne Elu, 16.09.1993, 18.09.1993, 21.09.1993.

¹⁵ Siinkirjutajate eesmärk polnud viimase kui ühe kirjutaja väljaselgitamine, vaid omavalitsuste ees üldiselt seisnud probleemide mõistmine ning nii võib esineda andmetes lünki eeskätt seal, kus kirjutajad sageli vahetusid.

nad iseolemisega hakkama said. Artikli ülesehituse aluseks on kolm teemaringi: millised olid seaduse ja järelevalvataajate nõuded kirjutajatele; millised olid vallavõimude ootused ja millised need tegelikult olid? Käsitluse raskuskese on küll kahel maakonnal, ent konteksti, piirkondlike eripärade ja põhjuslike seoste mõistmiseks ning tüüpilise ja ebatüüpilise eristamiseks kasutame näiteid ka mujalt Mandri-Eestist. Artikkel ei hõlma kaugeltki kogu vallakirjutajatega seonduvat mitmetahulist probleemistikku ning küsimuste lahendamise kõrval osutame ka edasistele uurimisülesannetele.

Õiguslikud raamid ja tegelikkus

Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus nägi kogukonnakohtu koosseisus ette kirjutaja, kuid teda lubati palgata juhul, kui ükski kohtunik ei osanud kirjutada ega arvutada. Sageli sai kirjutajaks mõisavalitseja, -kirjutaja, -rentnik või mõni muu mõisavõimu esindaja. Kuigi seaduse kohaselt pidi kirjutaja olema ainult abijõud, kujunes ta juba oma erioskuste ja parema seadusetundmise tõttu vältimatuks ja küllaltki tooniandvaks isikuks kogukonnakohtus.¹⁶

Vallakirjutaja tegeles valla dokumentatsiooniga ja vallakohtu, -volikogu ja täiskogu istungite protokollimisega.¹⁷ 1866. aasta seaduse järgi vallavolikogu kas valis või võttis vallakirjutaja ametisse kolmeks aastaks ja määras talle palga.¹⁸ Ametisse kinnitas kirjutaja kihelkonnakohtunik ning seisuslike kohtute kaotamise järel 1889. aastast talurahvaasjade komisjar. Eraldi kohtukirjutaja võisid kihelkonnakohtu loal palgata suurema töökoormusega vallad või mitut valda ühendavad vallakohtud. Kui volikogu ei suutnud kirjutajat kuu aja jooksul paika panna, seadis kihelkonnakohtunik ta ise ametisse, määrates ka palga. 12-aastase truu teenistuse järel võis vald esitada ta aumärgiga tunnustamiseks; saajad otsustas kuberner. Aumärgist rohkem peibutas vallakirjutajaid 1861. aasta 18. aprilli nekrutiseadusega tagatud vabastus loosi tõmbamisest, juhul kui kirjutaja täitis ka vallakohtu kirjutaja kohuseid. Uurival perioodil käisid need ametid koos.

Seaduse järgi võis kirjutajaks saada vähemalt 25-aastane laitmatu käitumisega mees. Viimane kriteerium tähendas seda, et isik ei tohtinud olla kohtulikult karistatud või kahtlusalune ega korduvalt politseiliselt nuheldud „kurja eluviisi pärast“. Kihelkonnakohtunik võis kandidaadi kinnitamisest keelduda, kui valimiskorda oli rikutud või kui kandidaat ei vastanud ülalkirjeldatud nõuetele. Kihelkonnakohtunik kontrollis kirjutajate tööd vallaasutuste iga-aastase revideerimise käigus. Kihelkonnakohtunik võis kirjutaja ajutiselt ametist kõrvaldada, kui talle oli esitatud kuriteo kahtlus või ta oli rikkunud ametireegleid. Samuti võis kihelkonnakohtunik anda käsu tagandada vallakirjutaja, kelle puhul ta „selgesti tundis“, et see oli ametisse „kõlbmatu“.

Liivimaal kitsendas talurahvaasjade komisjon kandidaatide ringi veelgi. 1867. aasta 31. märtsi ringkirjas kihelkonnakohtunikele märgiti, et vallakirjutaja peaks soovitatavalt olema kihelkonnakooli haridusega ja ühevõrra „usaldusväärsete“ kandidaatide puhul tuleks eelistada kreiskoolis käinuid.¹⁹ Olulistest lisandustest väärivad tähelepanu veel kaks. Neist esimene keelas Liivimaal valida vallakirjutajaks koolmeistrit.²⁰ Eestimaal oli see lubatud ja siinkohal jääb vastamata küsimus, miks Liivimaa koolielu korraldanud kirikuvalitsus sellele vastu oli. Ka õpetajad ise laitsid nende ametite ühitamise maha.²¹ Teine oluline ettekirjutus

¹⁶ A. Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini, lk. 127.

¹⁷ Magasiraamatut pidas Liivimaal tavaliselt eraldi arvepidaja.

¹⁸ Maakogukonna seadus Baltimere kubermangudele Riia-, Tallinna- ja Kuramaale. Reval, 1866.

¹⁹ RA, EAA.934.1.245, l. 15–15p.

²⁰ RA, EAA.925.1.213. Tartumaa 4. kihelkonnakohtunik Palupera vallavanemale 19.04.1867. Lähemat teadust korralduse kohta käskis kohtunik küsida kirikueestseisjalt.

²¹ Viljandi kõstrite ja kihelkonnakooliõpetajate konverentsil 1867 ja Liivimaa rahvakooliõpetajate konverentsil Valgas 1875: Eesti Postimees, 26.07.1867; Revalsche Zeitung, 1.08.1875.

oli Liivimaa kubermanguvalitsuse 1873. aasta korraldus, mis keelas vallakirjutajaks valida mõisavalitsuse või -politsei esindajat.²² Piiranguid oli veelgi, näiteks polnud lubatud kirjutajaks valida kirikuteenrit, kuid näib, et luteri usu kirikumõisates seda ei rakendatud. Õigeusu kõstrid jätsid kihelkonnakohtunikud üldjuhul kinnitamata, kuid Rannu kõster pääses Valgutas kirjutajaks.²³ 1885. aastast nõuti vallakirjutajalt riigikeele oskust sel tasemel, et ta suudaks oma ametikohustusi täita ja keeleoskust tuli kas kirjalikult tõendada või kihelkonnakohtu ees „eksam“ teha.²⁴

Seadus ja tegelikkus lahknesid mitut puhku peamiselt seetõttu, et talurahva majanduslik ja hariduslik arengutase ei võimaldanud reegleid igas punktis järgida. Esiteks lubavad säilinud vallavolikogu protokollid arvata, et kirjutajat ei valitud mitte iga kolme aasta tagant, vaid mitmel pool ei toimunud korra kohaseid valimisi pikka aega või olid need puhtformaalsed – senine kirjutaja „valiti“ (loe: nimetati) tagasi või „võeti uus sisse“.²⁵ Piirkondade vahel valitsesid suured käärid. Mõni Viljandimaa vald on sõlminud kirjutajaga kirjaliku lepingu juba 1860. aastail, teises vallas on piisanud volikogu protokollis üldsõnaliselt fikseeritust ning kolmandas ei tehtud sedagi.²⁶ Kolm aastat pärast seaduse kehtestamist manitses Eesti Postimees valdu kirjutajat ametisse jätma niikauaks, kui too tahab ja ameti peetud saab.²⁷ Sageli nii läkski, kuid 1880. aastatel on mõni vald juba julgenud kirjutajat vahetada ka viimase vastupunnimisest hoolimata ja ka Liivimaa kuberner on uuesti valimise sätte järgimist kihelkonnakohtunikele meelde tuletanud. Huvitaval kombel on 1880. aastatel mõne kirjutaja „puudusi“ eri tööandjad märganud üsna üheaegselt, nii et mitte ainult sama mehe palkamine polnud valdadel omavahel koordineeritud, vaid vahel ka isiku väljavahetamine.²⁸

Liivimaal ei peetud kinni 1867. aasta 31. märtsi ringkirja punktist, mille järgi tuli vallakirjutaja valida ja üksnes erandkorras oli lubatud ta ilma valimiseta ametisse seada. Sisuliselt oli valdav erandlikuks puhuks mõeldud moodus, isegi kui formaalselt vormistati see valimisena: kandidaate oli üks, näiteks senine kirjutaja või naabervalla oma, kellega vallakirjutaja oli ühine olnud juba varemalt. Valdu ühendas sama kirjutaja aastakümneid. Laatre lahkuv vallakirjutaja Jakob Gross ei pidanud paljuku paluda oma ametijärglaseks kinnitada tema noorem vend Friedrich, kes selleks ka sai.²⁹

Seadusega kehtestatud vanuselise tsensuse tõttu jätsid kihelkonnakohtunikud valitud isikuid küll kinnitamata,³⁰ kuid paljud vallakirjutajad alustasid siiski 19–24-aastaselt. Mõisa- ja

²² Livländische Gouvernements-Zeitung, 18.07.1873, patent nr. 76. 1852. aastal oli kindralkuberner küll keelanud mõisavalitsejat kirjutajaks valida (A. Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini, lk. 165), kuid ilmselt rakendati seda korraldust ebajärjekindlalt.

²³ RA, EAA.925.1.213. Tartumaa 4. kihelkonnakohtu kirjavahetus Veskimõisa, Raanitsa ja Vastse-Kambja vallavalitsusega 1866-67; RA, EAA.925.1.216. Kihelkonnakohus Kastolatsi vallavalitsusele 24.12.1868. RA, EAA.924.1.161. Valguta protokoll 16.02.1868.

²⁴ Keisri käsk 14.09.1885: Estländische Gouvernements-Zeitung, 1.10.1885.

²⁵ „Sisse võtma“ terminit kasutas Vana-Tänassilma vallavalitsus: RA, EAA.932.1.862, l. 4. Vallavalitsus Pärnumaa 4. kihelkonnakohtule 19.06.1874.

²⁶ RA, EAA.933.1.101. Lepingud 1866–1872; RA, EAA.3542.1.12, l. 2–2p. Lõhavere volikogu protokoll, 26.04.1867; Vald. Talurahva omavalitsus, lk. 91. Vrd. RA, EAA.1072.1.9a, pag-ta. Uusna volikogu protokoll 28.03.1869.

²⁷ Eesti Postimees, 3.12.1869.

²⁸ RA, EAA.919.1.1398; RA, EAA.933.1.2223. Tüliga lahkus samaaegselt Lustiverest, Kuristalt ja Kaaverest 14 aastat töötanud Johannes Riesk. Vt. allpool F. Thali ja R. Braunbrücki kohta. Sama saatus tabas ka mitmes Tartumaa vallas leiba teeninud Johan Kochi: RA, EAA.923.1.215.

²⁹ RA, EAA.924.1.6970, l. 26–26p. Jakob Gross Tartumaa 3. kihelkonnakohtule 9.05.1886. Hiljemalt 1892 oligi Friedrich Laatre vallakirjutaja: RA, EAA.1298.1.200, pag-ta.

³⁰ RA, EAA.925.1.216. Tartumaa 4. kihelkonnakohus Kastolatsi vallavalitsusele 8.02.1869; RA, EAA.924.1.6970, l. 12. Restu volikogu protokoll 15.01.1882, l. 11p. Tartumaa 4. kihelkonnakohus Restu vallavalitsusele, 21.04.1882, l. 15 Restu vallavanem Tartumaa 3. kihelkonnakohtule 29.06.1882; RA, EAA.922.1.351a. Tartumaa 1. kihelkonnakohtu kirjavahetus Laiuse ja Ranna vallavalitsusega.

kohtukirjutajaks oli olnud tavapärase asuda verinoorelt ning vallakirjutajatele 1866. aasta seadusega eapiiri seadmine ei suutnud noorukina kirjutajaks saamise tava väärata. Hilisem tuntud kirjamees Anton Jürgenstein kinnitati 1885. aastal Orajõe vallakirjutajaks 23-aastaselt. Jürgensteini mäletamist mööda olnud kihelkonnakohtunik Ernst von zur Mühlen leplik: „Olgu peale, ma näen, Te olete haritud inimene ja see vald on üks jumalast mahajäetud maanurk.“³¹ Ka Tartumaa 4. kihelkonnakohtunik Woldemar Schwartz pidas rohkem lugu haridusest kui vanusest. 6. veebruaril 1871 tegi ta Liivimaa talurahvaasjade komisjonile ettepaneku lubada ametisse ka alla 25-aastaseid, kes on kreiskoolis käinud, sest häid kandidaate olevat erakordselt raske leida.³² 1872. aastal püüdis ta komisjoni uuesti veenda vanuselise tsensuse kahjulikkuses, väites, et kroonust pääsemise nimel lepiksid noorukid ka väikevalla makstava niru palgaga ning peaksid seetõttu ametit kohusetundlikult.³³ Üle 25-aastased aga tulevat niisugusesse kohta ainult siis, kui nad mujale ei kõlba, kas oma halbade elukommete või puudulike oskuste pärast. Eapiiri reeglit rakendati valikuliselt läbi kogu uuritava perioodi. 1878. aastal alustas Tarakveres 21-aastaselt Johann(es) Haugas, kes enne eapiiri täitumist oli ametis juba kuues omavalitsuses.³⁴ Mitmest noorukieas alustanust said elupõlised hinnatud kirjutajad ning külarahva vaimse elu suunajad; mõnda aga ootasid võltsimise ja raha omastamise eest peagi vangirauad.

1873. aasta ettekirjutus küll keelas mõisavalitsuse või -politsei esindajal vallakirjutaja ametit pidada, kuid allikatest ei selgu, et keeld sundinuks mõisavalitsejaid vallaametit maha panema. Palupera mõisaopman Peeter Paul valiti 1876. aastal ametisse tagasi ja kohast loobus ta neli aastat hiljem.³⁵ Vana-Otepää vallale tegi kuberner ettekirjutuse valida mõisarentnik Heinrich Baehri asemele uus kirjutaja alles 1883. aastal.³⁶ Kriimani mõisavalitseja Martin Baumann pani ameti maha 1885. aastal, sest polnud nõus kolima mõisast vallamajja, kuhu oli ette nähtud kirjutaja korter.³⁷ Üldisest keelust hoolimata on ka mõned vallakooliõpetajad ajuti kirjutaja kohuseid täitnud.

Vallakirjutaja elas enamasti seal, kus asus tema kontor, oli see siis mõisahoonde (nt. valitsejamaja), koolitare või vallamaja. Mitut valda teenindanud mehed käisid kohapeal mõistagi harvem. Tegelikult lahkes seadusetähest ka tööruumide puhul. Nimelt nägi 1866. aasta vallaseadus ette vallale omaette kohtumaja *resp.* vallamaja. Lõuna-Eestis tuli uuritava perioodil vallamaju järk-järgult juurde, kuid Põhja-Eestis ehitati neid noil aastail õige vähe ja sageli kasutati kohtutoaks koolituba.

Uurimist vajab küsimus vallakirjutaja pädevustest õigusnormide järgi ja asjaajamise tege-likust korraldusest. Üksikutest kohtulugudest koorub välja, et nad on väljastanud kviitungeid või kinnitanud tunnistusi, võtnud vastu trahvi- ja maksurahasid ning andnud vallajuhtide eest allkirju, kui olid pakilised asjad või oli asjaajamise selline korraldus mugavam.³⁸ Kohati on kirjutaja töökoormust suurendanud ka teiste vallaametnike oskamatus, näiteks passe vormistada või üleüldse kirjutada.³⁹ Vallavanemad hoidsid kirjutajatel silma peal, aga võis olla ka vastupidi.⁴⁰ Erinevalt teistest vallaametnikest, kes ümbervalimise tõttu vahetusid, olid kirjutajad vallaasjadega kursis järjepidevalt, mis kasvatas nende mõjukust.

³¹ A. Jürgenstein. Minu mälestused. I, lk. 97–98.

³² RA, EAA.925.1.4. Liivimaa kuberner Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 6.09.1867.

³³ RA, EAA.925.1.214. Tartumaa 4. kihelkonnakohtu Liivimaa talurahvaasjade komisjonile 4.05.1872.

³⁴ RA, EAA.1265.1.490, l. 8; RA, EAA.922.1.351a.

³⁵ RA, EAA.925.1.223. Palupera vallavalitsus Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 23.09.1876 ja volikogu protokoll 5.06.1880.

³⁶ RA, EAA.925.1.223. Liivimaa kuberner Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 20.09.1883.

³⁷ RA, EAA.925.1.223. Kriimani valla üldkoosoleku protokoll 17.05.1885.

³⁸ RA, EAA.914.1.4377. Tartu maakohus 12.08.1882 ja 6.10.1882; RA, EAA.915.1.4698. Pärnu maakohus 19.01.1873. Vt. ka Postimees, 15.10.1892.

³⁹ Nt. ei osanud kirjutada Lõhavere vallavanem: RA, EAA.915.1.4857, l. 5. Pärnu maakohu protokoll, 16.04.1873.

Vt. ka Kadrina vallavalitsuse protokoll 14.05.1879; Vald. Talurahva omavalitsus, lk. 94.

⁴⁰ J. Liiv. Elu ja mälestusi, lk. 159–160.

Kirjutajad on jaganud vallarahvale õiguslast nõu⁴¹ ja neilt on palutud abi, kui näiteks oli tarvis pruukida „seaduse abi ja nime oma ülekohtu varjamiseks ja oma kaabaka tegude ilustamiseks“. ⁴² Kuigi kirjutaja asi polnud kohtumõistmisse sekkuda, on neist mõni aidanud seadust kohtualustele kasulikus suunas väänata;⁴³ teine aga juhtinud tähelepanu olukordadele, kus vallakohtunikud seadusepügalaid ei järginud või viimaseid suisa hirmutanud.⁴⁴ Kihelkonna-kohtunik võis neid julgustada sekkuma, öeldes: „Kui teie näete, et seal kas meelega või asjatundmise puudusel kohtumõistmises väga seadusevastasel tahetakse talitada, siis seletage ja protesteerige, kui see ei aita, siis võtke protokolliraamat ja minge ära, millega ka kohus lõpeb, ja siis teatage niisugusest juhtumusest minule.“⁴⁵ Laiksaare „kirjutaja Nikolai Heermeyer herra“ hakkas kohe vallaametnike tööd oma käe järgi sättima, milleks ligadi-logadi asjaajamine ka põhjust andis. Peale selle arvustas ta kohtumeeste valikut, laites vallaseadusele viidates maha mehe, kes on „rio ja kiskumise pärast“ ning joonud peaga kohtu ees olnud.⁴⁶ Äärmuslikul juhul käisid kõik valla asjad kirjutajahärra tahtmise järgi ja teistel polnud „suurt midagi kaasa rääkida“.⁴⁷

Vallaelanike soovide ja võimude nõudmiste vahelisel pingeväljal toimetades sattus kirjutaja kahe tule vahele – ühtaegu tuli olla nii „rahvamees“ kui meeldida ka „ülematele ja vanematele“.⁴⁸ Esines juhtumeid, kus teised vallaametnikud survestasid vallakirjutajat voliipiire ületama. Peakohtumehe pealekäimisel vormistas Vastemõisa kirjutaja Juhan Lossmann tagantjärele ühe „kasupoja“ fiktiivse lapsendamise, et too kroonust pääseks.⁴⁹ Asi tuli ilmsiks ning ei aidanud ka Vastemõisa, Sürgevare ja Võlla valla elanike palvekirjad keisrile heita armu nelja väikese lapse isale ning „hääle ja õigele“ Lossmannile, kes seda „ei teinud mitte kurjast nõust, vaid ametimeeste soovituse ja tahtmise peale“. Kirjutaja mõisteti vangis; survestajad aga tõendite puudumisel õigeks.⁵⁰ Kaarepere vallakirjutaja Tõnis Suurvall võltsis valla eestseisja ja magasiülevaataja näpunäidete järgi magasiraamatut ning esitas kihelkonnakohtunikule valeandmeid. Valla kahju ulatus 568,72 rublani. Kohus mõistis Suurvalli aastaks sunnitööle.⁵¹

Kirjutajat võidi survestada ka mõisast, kui rentnik või valitseja kuritarvitas oma võimu mõisast elava kirjutaja suhtes. Moritz Stahl muutis Vana-Tänassilma kroonumõisa rentniku Hans Kihno nõudel kohtu protokolliraamatusse sissekandmata protokollu kuupäeva, et rentnik saaks kohtuotsuse edasi kaevata, ehkki tähtaeg oli möödas.⁵² Kihno ähvardanud, et kuna tema käes on mõisavalitsus, tõstab ta keeldumise korral Stahli korterist välja ega luba ka tema lehma enam mõisa karjamaale. Samuti öelnud Kihno, et võtab ise vastutuse, kui midagi juhtub. Kihno eitas kohtus Stahli väiteid, seletades, et Stahl vaenab teda hirmust, et too tema ameti üle võtab. Kihno saavutas kohtus lõpuks õigeksmõistmise (selleks pidi ta küll kaebama Senatini välja), aga Stahlil tuli minna kas aastaks sunnitööle või, kui tervis ei luba, pooleteiseks aastaks türmi.⁵³

⁴¹ Postimees, 17.02.1894; A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused, lk. 162; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 130.

⁴² Olevik, 27.04.1883.

⁴³ Revalsche Zeitung, 4.11.1882.

⁴⁴ RA, EAA.1110.1.8. Alatskivi volikogu protokollid, 19.01.1879, 15.01.1881, 9.07.1881; RA, EAA.923.1.7796. Tähtvere vallakirjutaja Teppani uurimistoimik.

⁴⁵ A. Jürgenstein. Minu mälestused. I, lk. 97–98.

⁴⁶ RA, EAA.3992.1.1, l. 16. Laiksaare volikogu protokoll 19.08.1871.

⁴⁷ J. Haugase (1857–19??) kohta: EKM EKLA. F. 199, m. 43. Ajalooline traditsioon Torma kihelkonnast. 1928 <http://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/torma/torma.html> (29.06.2021)

⁴⁸ Olevik, 27.04.1883.

⁴⁹ RA, EAA.915.1.5085, l. 16–17. Pärnu maakohus 7.02.1875.

⁵⁰ RA, EAA.915.1.5085, l. 48–49p. Liivimaa õuekohtu otsus 6.10.1875.

⁵¹ RA, EAA.914.1.2288. Liivimaa õuekohtu otsus 29.04.1872.

⁵² RA, EAA.915.1.5635, l. 12–13. Pärnu maakohu protokoll 2.03.1878.

⁵³ RA, EAA.915.1.5635.

Pilk mõisast

Võib arvata, et mõisnike huvitas, et vallaasju aetaks kihelkonnakohtuniku valvsa pilgu all korrektselt. Ilmselt oli Liivimaa mõisnikele meeltemööda, et algul figureerisid vallakirjutaja ametis mitmel pool mõisaametnikud. Uurimist vajab küsimus, kui palju on mõisnikud kirjutajate ebakorrektselt asjaajamise üle kaevanud või kihelkonnakohtunikele vihjeid andnud ning kui suur osa järelevalvest jäi üksiti kihelkonnakohtuniku hooleks – mitte ainult formaalselt, vaid ka sisuliselt.⁵⁴ Erilise tähelepanu all olid Eestimaa kubermangu kogenematu kirjutajad. Ajalehes *Revalsche Zeitung* kirjutati 1869. aastal, kuidas järelevalveinstantside „püha kohus“ olevat vallakirjutajaid leebelt juhendada ning paljudes paikades tegevat kihelkonnakohtuniku seda armastusega.⁵⁵ Revideerimise käigus on kihelkonnakohtuniku jaganud „isalikke“ õpetusi ning kutsunud kirjutajaid enda juurde õppima, kuidas „kirjad teha“ ja „raamatud kirjutada“.⁵⁶

Liivimaa kubermangu kihelkonnakohtutes on üksikuid teateid selle kohta, et mõisnikud on juhtinud tähelepanu sobimatutele kandidaatidele või on kirikueestseisjad (s. o. mõisnikud) üritanud kihelkonna koolikonvendi kaudu tõkestada kihelkonnakooliõpetajate vallaametisse pääsemist.⁵⁷ 1866. aastast on säilinud üks põhjalikum murekiri Krüüdneri parunilt Ferdinand Maydellilt, kes leidis, et senine kirjutaja Heinrich Keiver (snd. Hindrik Kõiveer), kelle jätkamist talupojad tahtvat, hästi ei kõlba ning mõistlik oleks võtta mitme valla peale ühine kirjutaja, kes saaks paremat palka.⁵⁸ Nii leiaks korraliku mehe, kelle kätte võiks usaldada „meie valdade saatuse“. Samuti pahandas teda see, et üks kooliõpetaja ning ka Sulaoja kõrtsmik olevat end ise 20 rubla eest kirjutajaks pakkunud. Kui vallal päris häda käes oli, on rüütlimõisa pidaja ise kirjutaja rolli asunud: Vastse-Pranglis pandiomanik Alexander Adolph Wegener (tasuta) ja Karkusel mõisnik G. von Fock.⁵⁹ Pole võimatu, et mõisaleival olnud valitsejatest vallakirjutajad said ka osa kirjutaja palgast mõisnikult.⁶⁰ Uulu omanik G. R. Stael von Holstein palkas 1867. aastal mõisavalitsejaks Eduard Fuchsi ja nendevahelise töölepingu järgi kuulus Fuchsi ülesannete hulka ka vallakirjutaja töö, mille eest mõis tasus.⁶¹ Mõisa palgatoetuse kohta on teateid ka sealt, kus vallakirjutaja teadaolevalt polnud ühtlasi mõisaametnik.⁶²

Mõisnike ootustest vallakirjutajate suhtes annab ettekujutuse ka Tartumaa 3. kihelkonnakohtuniku A. von Gürgensi kiri Liivimaa kubernerile 27. jaanuarist 1878. Seal kiidab ta vallakirjutaja Christian Bergi (1826–1897) saavutusi ülivõrdes, et too pälviks teisegi aumärgi. Tänu Bergile olevat Sangaste ja Tõlliste valla dokumentatsioon korras ning vallad ise „õitsvas“ varalises seisukorras.⁶³ Dokumendi iseloomust johtuvast kiidukõnelisusest hoolimata võib kirjutatu peegeldada üldisemat veendumust, et vallakirjutaja suudab avaldada valla valitsemisele – *Revalsche Zeitung* tsiteerides – „arukat ja õnnistusrikast mõju“.⁶⁴

⁵⁴ Mõisnike kaebuste alusel on algatatud vähe juurdlusi ja needki valdavalt tühistes asjades. Tõsine süüdistus oli magasiraamatu võltsimine: RA, EAA.934.1.4390; RA, EAA.934.1.4373; RA, EAA.919.1.4353; RA, EAA.918.1.15388; RA, EAA.926.1.6093; RA, EAA.914.1.2288.

⁵⁵ *Revalsche Zeitung*, 6.12.1869.

⁵⁶ E. Hiio. Vallakohtute asutamisest Eestimaa kubermangus, lk. 82, 87.

⁵⁷ Vt. nt. RA, EAA.925.1.223, Maydell Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 3.07.1885, 20.01.1887.

⁵⁸ RA, EAA.925.1.213. Ferdinand Maydell Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 10.12.1866.

⁵⁹ RA, EAA.925.1.213. Vastse-Prangli volikogu protokoll 23.12.1866; RA, EAA.2817.1.1, l. 1–6. Karkuse valla kohtu protokollid 4.02.1867–17.02.1868.

⁶⁰ Ahja valla teatel sai 1859. aastast mõisa- ja kohtukirjutaja ametit pidav Carl Georg Dextling vallalt 225 ja mõisalt 200 rubla ning prii ülalpidamise. Ankeedis medali kandidaatide kohta küsiti vallakirjutaja palka, kuid pole võimatu, et 200 rubla all peeti silmas ikkagi mõisavalitseja palka: RA, EAA.925.1.223. Ahja vallavalitsus Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 8.11.1873.

⁶¹ RA, EAA.929.1.708.

⁶² RA, EAA.3278.1.6, l. 47p–48. Pühajärve volikogu protokoll 10.05.1883. RA, EAA.3318.1.8, l. 11p. Loodi volikogu protokoll 2.03.1868. Loodi ja Vardi mõisnik lubas vallale kirjutaja korteri ja söögi vastutasuks puude veo eest.

⁶³ RA, EAA.924.1.6972, l. 15–16. Tartumaa 3. kihelkonnakohtu kubernerile 27.01.1878.

⁶⁴ *Revalsche Zeitung*, 6.12.1869.

Vallavõimude ootused

Valdade iseseisvumine mõisa alt oli kulukas. Palka tuli maksta vallavanemale, eestseisjatele, kirjutajale jt. ametnikele ning teenistujatele (magasiülevaataja ehk -vaht, kasakas jt.), samuti hankida krunt ning ehitada vallamaja. Vald kui tööandja ootas, et kirjutaja küsiks vähe palka, elaks kohapeal ning oskaks oma tööd ja saksa keelt (1880. aastate lõpus ka vene keelt). Neid ootusi silmas pidades on loomulik, et Lõuna-Eestis, kus kohtukirjutajad olid juba ametis, eelistasid vallavolikogud ja -kohtud 1866. aasta reformi järel sageli neid. Eelnev töökogemus oli kõrges hinnas läbi kogu vaadeldava perioodi. Samuti huvitas vallajuhte, et kirjutaja oleks (hõlpsalt) kättesaadav.⁶⁵

Kandideerimisel tulid kasuks head soovitusel ehk „ülespidamise tunnistused“. Nii eelistas 1882. aastal Taagepera volikogu lõpuks märksa kõrgemat palka küsinud, ent heade „adjustaatidega“ Jaan Rebast ilma ülalpidamise tunnistuseta kohatahtjale.⁶⁶ Siiski võis see olla pelgalt ettekäene, et muudel põhjustel vastumeelne kandidaat kõrvale jätta. Kui vald mõne „valsku“ kirjutaja läbi kahju oli kannatanud, taheti „õiget inimest“.⁶⁷ Tööpakkumis- ja otsimiskuulutusi avaldasid ka ajalehed.⁶⁸

Vahetult reformi järel oli elujõuetutel väikevaldadel, aga ka kõrvalisemates paikades asunud omavalitsustel eriti raske leida oskuste ja haridustaseme poolest sobivaid isikuid mujalt kui mõisast või kaugemalt. Kui Kastolatsi vallakirjutaja Heinrich Winter 1869. aasta algul ameti maha pani, valis volikogu viis korda järjest uue kirjutaja, (1) õigeusu köstri, (2) valla eestseisja sugulase, (3) 21-aastase Otepää köstri poja, kes oli mitu aastat Eestimaal mõisa-kirjutaja ametit pidanud, (4) 22-aastase nooruki, ja lõpuks (5) kirikumõisa rentniku Heinrich Baehri, kelle kihelkonnakohtunik ametisse kinnitas.⁶⁹

Hõreasustuse alale jäänud Laiksaare valda Lõuna-Pärnumaal kummitasid raskused kirjutaja leidmisel 1867. aastast 1872. aastani.⁷⁰ Lepinguid tehti vaid aastaks. Kandidaatide pöud oli nii suur, et ametisse on tahetud panna kroonumetsnikku ja õigeusu köstrit, mida seadus ei lubanud; ametisse on aga seatud tiserisel ja, mis veelgi hämmastavam, saksa soost Pärnu suurgildi kaupmees, kes pidi ühtlasi täitma ka magasikirjutaja ülesandeid. Viimast oli hädasti tarvis, sest magasivilja väljaandmisel olid „suured pahandused sündinud“. Suurgildi kaupmees Heermeyer pani vallaameti küll aasta pärast maha, ent ärihuvid sidusid teda selle kandiga veel kaua ning temast sai üks Kilingi-Nõmme esimesi ja mõjuvõimsamaid asukaid. Alles 1872. aastal toimusid esimesed kahe kandidaadiga valimised, mille võitis Häädemeeste kirjutaja Petersen, kuid ka temaga uuendati lepingut aasta kaupa.

Mõnel pool on vallakohus või peakohtumees vastustanud volikogu valiku.⁷¹ Valguta peakohtumehe sõnul ei taibanud 1882. aastal valitud Paul Birkhahn kirjutajatööst mõhkugi, kuid ametit pidas ta palju aastaid.⁷² 1872. aastal väitis kihelkonnakohtunik W. Schwartz, et on viimasel ajal Tartumaal kinnitanud ametisse mitu kõlbmatut isikut ja nelja aasta jooksul on tema järelevalve all seisnud valdades vallandatud ainult kuus vallakirjutajat, kuigi põhjust

⁶⁵ RA, EAA.931.1.565, RA, EAA.934.1.223 ja 244. Kihelkonnakohtute kirjavahetus. RA, EAA.932.1.5266, l. 3, 4. Viljandi volikogu protokoll 8.10.1880; Pärnu 4. kihelkonnakohtu protokoll 15.12.1880.

⁶⁶ RA, EAA.934.1.244. Taagepera volikogu protokollid 12.02. ja 1.04.1885.

⁶⁷ RA, EAA.3992.1.1, l. 1–1p. Laiksaare volikogu protokoll 30.01.1867.

⁶⁸ RA, EAA.931.1.565. Tuhalaane volikogu protokoll 2.05.1886; Perno Postimees, 26.10.1866; 30.08.1873; Eesti Postimees, 7.11.1873; 1.04.1881; Sakala, 10.08.1885.

⁶⁹ RA, EAA.925.1.216. Kastolatsi volikogu protokollid 7.01.1869 ja 26.02.1869; Kastolatsi vallavalitsus Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 22.02.1869; Tartumaa 4. kihelkonnakohus Kastolatsi vallavalitsusele 8.02.1869.

⁷⁰ RA, EAA.3992.1.1. Laiksaare volikogu protokollid 1867–1872.

⁷¹ 1869. aastal keeldusid Arula vallakohus ja -valitsus koostööst Wilhelm Michelsoniga, kes jäi napilt alla eapiiri ja käis ise kohtus: RA, EAA.925.1.216. Arula volikogu protokollid 17.06. ja 26.06.1869.

⁷² RA, EAA.924.1.178. Tartumaa 3. kihelkonnakohtu protokoll 10.12.1882; RA, EAA.3090.1.53. Valguta volikogu protokoll 1.03.1891.

oleks rohkem. Siis jääksid aga kohad päris tühjaks.⁷³ Selguse huvides olgu lisatud, et vallavanematest arvas ta veel halvemini: 40-st olevat korralikud vaid kaheksa.⁷⁴

1880. aastatel toimus mitme osalejaga konkursse rohkem, kuid kandidaadid ei tarvitse- nud sobida (kihelkonnakohtunikule). Takistuseks võisid osutada alkoholilembus, ametialane lohakas, kuritarvitused, poliitiline sobimatus või halvad elukombed.⁷⁵ 1883. aastal määras kihelkonnakohtunik Vana-Suislepa ametisse Johan Treufeldti, sest kaks valituks osutunud isikut olid järgemööda välja praagitud.⁷⁶ Esmalt pidi loobuma Abjas koolmeistrina töötanud Hans Simm, sest selgus, et ta oli kuu aega kinni istunud keisri leina ajal Aleksandrikooli heaks tuluõhtu korraldamise ning üritusele kõrtsides ja Sakalas reklaami tegemise eest.⁷⁷ Asja avalikuks tulles teatas ta kihelkonnakohtu kaudu vallale, et valigu endale uus kirjutaja, „kellega nad rahul võivad olla, mina sinna enam ei tule“.⁷⁸ Seejärel loobus ka Jaan Pausk, sest kahest eelmisest töökohast tulid kehvad iseloomustused.⁷⁹ Viimaks määras kihelkonnakohtunik ise kirjutaja, kelle vastu kohalikud asjatult kubernerit juures protestisid.

1886. aasta kevadel soovis Tuhalaane vallakirjutajaks saada kuus kandidaati.⁸⁰ Algul vali- tuks osutunud Hans Semperi vastu oli vallavanem, kes kaebas kihelkonnakohtunikule, et kuna Semper töötab Pahuvere koolmeistrina ja elab seal, ei sobi ta ametisse.⁸¹ Vallavanema meelest oli mõeldamatu, et vallakirjutaja ei ela kohapeal. Kihelkonnakohtunik tunnistas Semperi mittevastavaks vene keele oskamatusse pärast. Nigela keeleoskuse tõttu langes välja teinegi kandidaat; kolmandal polnud ei ametieksami tõendit ega töökogemust. Kolme kandidaati ei toetanud ükski vallavolinik. Kuna volikogu liikmed ei suutnud ettenähtud aja jooksul uue kirjutaja suhtes omavahel kokku leppida, seadis kihelkonnakohtunik ametisse Juhan Lauris- soni Rõngust, kes oli töötanud vallakirjutaja abina ja edukalt läbinud kihelkonnakohtniku juures tehtud vene keele oskuse kontrolli.⁸²

Palgakäärid ja -tülid

Uuritavas piirkonnas koosnes kirjutaja töötasu rahast, toiduviljast ja hobusemoonast ning vajaduse korral anti ka küüthobune. Kantseleikulud kandis vald ja suuremate lisatööde eest olid ette nähtud lisatasud. Kui kirjutaja elas kohapeal, sai ta prii eluaseme koos põllulapiga ning küttepuud. Lõuna-Eestis oli vallakirjutaja kõige kõrgemalt tasustatud vallaametnik. Vallavanem oli talunik, kelle sissetulek tuli peamiselt talust. Algusest peale haigutas nende tasustamises mitmekordne erinevus.⁸³ Ulatuslikke võrdlusandmeid sisaldavad senaator

⁷³ RA, EAA.925.1.214. Tartumaa 4. kihelkonnakohus Liivimaa talurahvaasjade komisjonile 4.05.1872.

⁷⁴ RA, EAA.925.1.214. Tartumaa 4. kihelkonnakohus Liivimaa talurahvaasjade komisjonile 11.04.1870.

⁷⁵ RA, EAA.934.1.241. Pärnumaa 6. kihelkonnakohtu protokoll 2.07.1882; Greinert Pärnumaa 6. kihelkonna- kohtule 12.08.1882; Viljandi pastor Doll Pärnumaa 6. kihelkonnakohtule, 20.07.1882.

⁷⁶ RA, EAA.934.1.241. Pärnumaa 6. kihelkonnakohus Vana-Suislepa vallavalitsusele 24.01.1883.

⁷⁷ RA, EAA.934.1.241. Viljandi sillakohtunik Pärnu 6. kihelkonnakohtunikule 27.05.1882.

⁷⁸ RA, EAA.934.1.241. Hans Simm Pärnumaa 6. kihelkonnakohtule 14.05.1882.

⁷⁹ RA, EAA.934.1.241. Pärnumaa 6. kihelkonnakohus 12.05.1882; Pärnu khk. protokoll 2.07.1882; F. Greinert Pärnumaa 6. kihelkonnakohtule 12.08.1882; Viljandi pastor Doll Pärnumaa 6. kihelkonnakohtule 20.07.1882; Vana-Suislepa vallavalitsus Pärnumaa 6. kihelkonnakohtule 13.10.1882.

⁸⁰ RA, EAA.931.1.565. Tuhalaane volikogu protokoll 2.05.1886.

⁸¹ RA, EAA.931.1.565. Pärnumaa 3. kihelkonnakohtu protokoll 3.05.1886.

⁸² RA, EAA.931.1.565. Pärnumaa 3. kihelkonnakohus 5.08.1886; Pärnumaa 3. kihelkonnakohus Tuhalaane vallavalitsusele 12.08.1886.

⁸³ RA, EAA.933.1.5. Pärnumaa 5. kihelkonnakohus Liivimaa talurahvaasjade komisjonile 27.02.1872; RA, EAA.925.1.214. Tartumaa 4. kihelkonnakohus talurahvaasjade komisjonile 18.02.1872. Aastal 1872 oli Võnnu, Otepää ja Kambja kihelkonnas vahe keskmiselt 2,7 korda; Kolga-Jaani, Piliistvere ja Põltsamaa kihelkonnas enamasti vähemalt neli korda (natuurapalk on ümber arvatud rahasse). Vt. ka 100 rbl. vs. 35 rbl. Lõhaveres RA, EAA.3542.1.12, l. 2–2p, Lõhaveres volikogu protokollid 26.04.1867 ja 1.05.1867; 1867 Vana-Tänassilmas 100 vs. 15 rubla: Vald. Talurahva omavalitsus, lk. 84.

N. Manasseini revisjoni käigus 1883. aastal valdade läkitatud ankeetvastused. Lõuna-Tartumaa ja Viljandimaa 122 vallast jäi 11-s kirjutaja ja vallavanema töötasu vahe alla kahe korra, ent 49 vallas oli kirjutaja palk vähemalt viis korda kõrgem.⁸⁴ Viljandimaal oli lausa kümme valda, kus kirjutaja teenis vallavanemast mituteist korda rohkem. Seevastu Võnnu kihelkonnas kärises vaid Kriimanis vahe enam kui viiekordseks. Kirjutaja palga suurus sõltus valla suuruselt (elanike arvust), aga ka piirkonna üldisest jõukusest (mis seletab Viljandimaa edemust); samuti sellest, kes oli kirjutaja – oli ta ametis ühes kohas või mitmes korraga. Palk varieerus kordades ka ühe elaniku kohta arvestatuna ning seda isegi ühe kihelkonna piires.

Tohutud käärid haigutasid Lõuna-Eesti pisi- ja suurvaldade vahel. Otepää kirikuvald piirdus algul puude veo ja küüthobuse andmise ning kantseleikulude hüvitamisega; kuus aastat hiljem maksis ta juba 35 rubla.⁸⁵ Väikevaldades jäid palgad enamasti alla 50 rubla ega tarvitsenud ka 1880. aastateks 100 rublani tõusta.⁸⁶ Seevastu Lustivere, Kaavere ja Kaliküla suutsid juba iseseisvumise algul kirjutajale välja käia 250, Olustvere 275 ja Tärvastu 300 rubla.⁸⁷ Palga teema küttis kirgi ka suurvaldades.⁸⁸ T. Karjahärm ja V. Sirk on arvanud, et Lõuna-Eestis sai kirjutaja enamasti suuremat palka kui koolmeister.⁸⁹ Tegelikult kannatavad nende sissetulekud võrdlust eeskätt (väike)valdades, juhul kui kirjutajad väljaspool rakendust ei leidnud ja pidid leppima näruse teenistusega.

Madal palk peletas paremad kandidaadid väikekohtadest. 1869. aasta kevadel palus Nüpli kääbusvald kihelkonnakohtunikult luba valida vast ametisse seatud, ent madala palga pärast kohe lahkunud mõisarentniku Heinrich Baehri asemele Peeter Pöder, kes oskas vaid eesti keelt.⁹⁰ 1886. aastal soovis Restu vallavalitsus jätta ametisse Peeter Asorit, kes oli küll võltsimise eest kohtu all, aga leppis 90-rublase palgaga, samal ajal kui teised küsisid töö eest 150–200 rubla.⁹¹ Asorit ametisse ei kinnitatud, vaid saadeti sunnitööle (vt. allpool). Soosaare vallavolikogu oli rahul, kui „truult ja laitmata töötanud“, ent vahepeal neli aastat ära olnud Moritz Stahl leppis 1878. aastal 100-rublase palgaga nagu 1866. aastal. Stahli üle oli samal ajal käimas protsess Vana-Tänassilma kirjutajana toime pandud rikkumiste asjus, mille eest ta hiljem kinni mõisteti (vt. ülalpool). Kihelkonnakohtunik käskis valida uue kirjutaja, millest volikogu algul keeldus, sest Stahl oli „vana tuttav mees“.⁹²

Vallakirjutaja palk aastatega küll tõusis, ent tõus (protsentides) oli vallati ebaühtlane. Meie käsutuses olevad palgaandmed on väga lünklikud. Mõnel pool püüti esimestel aastatel kirjutaja töötasu isegi alandada.⁹³ 1882. aastal teatas mitmes Puhja ja Rannu kihelkonna vallas töötanud Adam Antik (vt. tabel 1) kihelkonnakohtunikule, et 1860. aastate keskel alustades sai ta vallalt aastas 50–80 rubla, kuid nüüd teenib ta viie valla peale kokku 760 rubla ning tõhusat lisa tulevat veel kahes mõisas kirjutajana töötamisest.⁹⁴ Senaator Manasseini revisjoni käigus

⁸⁴ 15 Viljandi- ja Lõuna-Tartumaa ning Kodavere kihelkonna näitel: RA, EAA.296.9.568, 570–572, 577, 579, 581, 597–604.

⁸⁵ RA, EAA.925.1.213. Vallakohtu ja -võormündrite protokoll 21.12.1866; RA, EAA.924.1.214. Tartumaa 3. kihelkonnakohtuniku raport 18.02.1872.

⁸⁶ RA, EAA.924.1.6972, l. 28. Uniküla vallavalitsus Tartumaa 3. kihelkonnakohtule 7.01.1882; Vana-Suislepa RA, EAA.934.1.247, RA, EAA.925.1.223. Eriti madalaks kujunes rahapalk kirikuvaldades.

⁸⁷ RA, EAA.933.1.101, l. 5. Leping 13.12.1866; RA, EAA.3690.1.18, l. 6p. Leping 2.09.1866; RA, EAA.932.1.1197. Olustvere mõisavalitseja ja vallakirjutaja Viekerbergi nõue 9.01.1868.

⁸⁸ RA, EAA.932.1.5266. Viljandi volikogu protokoll 8.10.1880; RA, EAA.922.1.351a. Avinurme rannavalla volikogu protokoll 26.01.1888.

⁸⁹ T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 145.

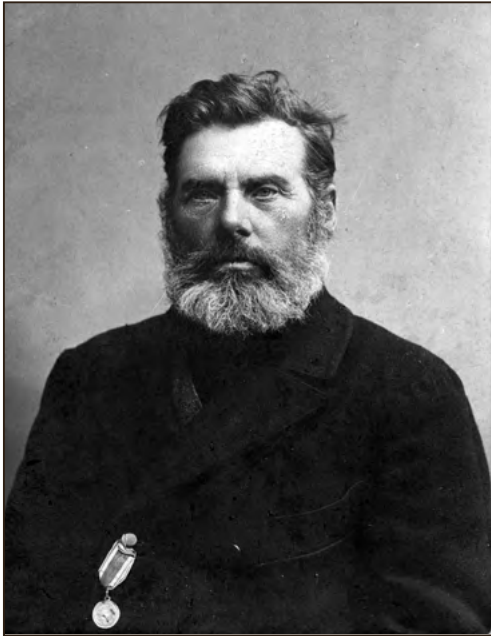
⁹⁰ RA, EAA.925.1.216. Nüpli vallavalitsus Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 21.03.1869 ja 30.05.1869.

⁹¹ RA, EAA.924.1.6970, l. 6p. Tartumaa 3. kihelkonnakohtu protokoll 13.03.1886; l. 7–7p. Restu vallavalitsus kihelkonnakohtule. 7.03.1886.

⁹² RA, EAA.3559.1.8:19; RA, EAA.3559.1.8:29; RA, EAA.3559.1.8:30. Soosaare volikogu protokollid 26.10.1866; 22.04.1874; 23.02.1878.

⁹³ RA, EAA.925.1.216. Päidla ja Vidrike vallavalitsus Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 12. ja 30.12.1867.

⁹⁴ RA, EAA.924.1.6972, l. 25. Antik Tartumaa 3. kihelkonnakohtule 4.01.1882.

Tartumaa Väike-Ulila vallakirjutaja Adam Antik. Repro

ei pruukinud nad tingimata koguda kirjutaja tööga.⁹⁷ J. Märits võttis kirjutaja töö kõrvalt 1884. aastal rendile Vana-Otepää kroonumõisa ja pole teada, et ta oleks enamalt vallatöö kõrvalt mõnd tulusat mõisaametit pidanud.⁹⁸ Mõni lühemat aega ja väikese palgaga töötanud mees lõpetas aga võlgades ja viletsuses.⁹⁹ Vallakirjutajate elujärge aitaksid lähemalt tundma õppida pärandvaraloendid.¹⁰⁰

Lõuna-Eestis tekitas palk arvukalt konflikte: madala palga pärast ei leitud sobivat kirjutajat või ütles kirjutaja koha pärast valimist üles. Kui kirjutaja nõutas lisatasu või ei leppinud volikogu määratud palgaga, on ta ametist tagandatud.¹⁰¹ Tarvastu valla volikogu ütles 1869. aastal senisele kirjutajale koha üles, et võtta teine, kes juba mujal ametis, nii et valla palgakulud väheneks.¹⁰² Õigeaegselt väljamaksmata palk on ajendanud mõnda ametist loobuma,¹⁰³ teist aga palgaraha omastama.¹⁰⁴

Palgatüli võis viia tõsise altminekuni kirjutaja valikul. 1881. aastal lõi Viljandi vald minema taanlase Peter Nielsen ja võttis asemele 1860. aastate suure palvekirjade kampaania aktivisti,

kogutud ankeetvastused ja paremini säilinud kihelkonnakohtuarhiivid võimaldavad saada aimu, kui kõrgeks võis ühe kirjutaja aasta-teenistus kujuneda. Näiteks nelja Kodavere omavalitsuse palgal olnud Rudolph Braunbrück sai 1882. aastal 860 rubla.⁹⁵ 1878–1881 kuue Torma kihelkonna valla kirjutaja kohad endale haaranud J. Haugas leppis 695 rublaga.⁹⁶ Johann Märitsa teenistus neljast Tarvastu kihelkonna vallast (tabel 2) küündis 1882. aastal 600 rubla piirile, kuid varemalt kuues vallas töötades oli kogusumma olnud suurem. Siiski ei voolanud kogu palk ühe mehe taskusse, vaid osa sellest kulus abikirjutajatele, keda seadus ette ei näinud, kuid keda suurnikud tavaliselt abiks võtsid. Täsu n.-ö. õpiaastate ajal oli üsna tagasihoidlik.

Kopsaka palgaga vallakirjutajatel oli võimalik investeerida oma laste (kõrg)haridusse. Need, kes põllutööd ära ei põlanud, võisid soetada tuhandete rublade eest kinnisvara, kuigi maaostuks vajalikku kapitali

⁹⁵ RA, EAA.296.9.571. Kodavere kihelkonna valdade ankeedid.

⁹⁶ RA, EAA.922.1.351a. Kihelkonnakohtuniku kirjavahetus vallavalitsustega.

⁹⁷ RA, EAA.2381.1.1252; RA, EAA.3760.1.4313. Aastal 1872 omandas Juhan Eisenschmidt Udernas kaks talu enam kui 5600 rubla eest. 1897 ostis Märt Kuuskler Sürgaveres Raguni talu 5400 rubla eest, ladudes sulas kohe välja 3800 rubla.

⁹⁸ RA, EAA.925.1.5725. Rendileping 1884–1904. Mõisa võttis ta üle endiselt vallakirjutajalt H. Baehrlit.

⁹⁹ RA, EAA.932.1.4995. Rudolph Jassy pärandi jagamisest 1871.

¹⁰⁰ Nt. mitmes Võnnu kihelkonna vallas rabanud Kristjan Kappi pärandvara väärtus ulatus 3920 rublani (RA, EAA.3257.1.1a, l. 85p–86. Ahja vallakohtu protokoll 18.01.1891). Et ta rentis ka talu Haaslaval, ei tulnud kogu tulu kirjutajatööst (RA, EAA.3257.1.6, l. 73p. Ahja vallakohtu protokoll 13.01.1884). Seevastu mitmes Helme kihelkonna vallas töötanud ja ka mõisavalitsejana tegutsenud Johan Conradi (1848–1882) vara väärtuseks hinnati kõigest 398,1 rubla. RA, EAA.934.1.3999, 17.04.1882.

¹⁰¹ RA, EAA.925.1.216. Mooste volikogu protokoll 22.01.1868; RA, EAA.932.1.5587. Pärnumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll 23.10.1876; RA, EAA.932.1.5266. Viljandi volikogu protokoll 8.01.1881.

¹⁰² RA, EAA.3691.1.7, l. 40. Volikogu protokoll 22.10.1869.

¹⁰³ RA, EAA.924.1.6970, l. 30–31. Antik Tartumaa 3. kihelkonnakohtule 18.07.1887, 28.08.1887.

¹⁰⁴ RA, EAA.914.1.6441, l. 8–9p. Tartu maakohus 26.04.1885; RA, EAA.915.1.4612. Pärnu maakohus 20.07.1872.

Suure-Kõpu peremehe Tõnis Reinbergi poja Toomase, kelle poolt volikogu hääletas üksmeelselt.¹⁰⁵ Kaks vallakohtunikku läksid küll kihelkonnakohtunikule kaebama, et tegemist on kõrtsides ringi aeleva ja kakleva joomariga, kes on kirjutaja abina töötades oma taskusse pistnud pearahmaksu, aga kihelkonnakohtunik kinnitas ta siiski ajutiselt aastaks ametisse, sest Nielsenini tagandamisel ja Reinbergi valimisel polnud esimesega tehtud lepingut rikutud ja protseduurilised reeglid olid täidetud.¹⁰⁶ Reinberg tähistas oma toetajatega võitu õllepoes, kus hõisati: „Danlane saab lahti, Eesti poeg astub sisse.“¹⁰⁷ Reinberg lõi petmise ja vallaraha omastamise tõttu juba aasta pärast minema ning pandi trellide taha.¹⁰⁸

Palgakäärid Lõuna- ja Põhja-Eesti vahel vajavad lähemat uurimist, kuid praeguse uurimiseisu juures tundub, et Eestimaa koolmeister-vallakirjutajad, kes koolitalu maid harides rabasid õigupoolest kolmes ametis, elasid viletsamas ainelises olukorras kui enamik nende lõunapoolseid ametikaaslast. Eesti ajakirjanduses oli pidevalt päevakorral rahvakooliõpetajate vilets palk; suurema osa palgast tasus vald maa näol.¹⁰⁹ Kohakaaslus kirjutajana andis juurde paarkümmend rubla või natuke rohkem. Kui lõuna pool võttis kirjutaja palka mitmest omavalitsusest korraga või, veelgi enam, juhtus ühtlasi olema kas valitseja või kirjutajana mõisaleival, käriseb vahe päris suureks.

1867. aastal suvel kirjutas *Revalsche Zeitung*, et Põhja-Eesti valdadel on kahtlemata tõsiselt raske oma ametnikke tasustada ja see võib kustutada iseolemise rõõmu.¹¹⁰ Lahenduseks pakuti mitme valla peale ühise kirjutaja palkamist, mitte kirjutaja ja kooliõpetaja ameti ühendamist. Tegelikult sulasid aga kõnealused ametid ühte ning armetuses viirelevad koolmeistrid soostusid kirjutajatööga „naeruväärse“ tasu eest.¹¹¹ Paljud vaesed väikevallad ei suutnud ka vallavanemale esiti enam maksta kui mõni setvert vilja, sekka ka mõned rublad.¹¹² Põhja- ja Lõuna-Eesti erinevusi tajusid teravalt ka kaasaegsed. Peipsi veerest pärit Jakob Liivile tundus 1880. aastal Põhja-Eestisse koolmeistriks ja vallakirjutajaks minnes, nagu oleks ta „keskaega“ sattunud.¹¹³

Rahapuudus ja sobivate kandidaatide nappus kummitas vallaomavalitsusi nii põhjas kui ka lõunas. Kui Eestimaa kubermangus tingis see koolmeistri ja kirjutaja ameti ühendamise, siis Liivimaa põhjaosas palkasid vallad mitme peale ühise kirjutaja. Viimane lahendus andis jõulise tõuke kirjutajaameti professionaliseerumiseks ja selle kui maineka elukutse väljakujunemiseks. Iseseisvuse esimestel aastatel, ent harvadel juhtudel hiljemgi olid mitmel pool ametis siiski veel mõisavalitsejad, -rentnikud või -kirjutajad (tabelid 1–2). Mõnel kadakast mõisaopmanil oli aga sedavõrd halb maine, et ta kandidatuur läbi ei läinud. Nii ei pooldanud 1867. aastal Friedrich Posti valimist Palupera vallakirjutajaks ei vallakohtu ega -volikogu liikmed ega peremehed.¹¹⁴ Vallavõimud nii põhjas kui lõunas eelistasid minna ka n.-ö. kindla peale, usaldades vastavalt kas kooliõpetajat või senist kirjutajat.

Kui Eestimaal leppisid viletsusega harjunud koolmeistrid ka vallakirjutaja töö eest õige napi palgaga, siis eestikeelse Liivimaa mandriosas aitasid mõisavalitsejatena sadu rublasid teeninud mehed palgataset tõsta, kaubeldes omavalitsustelt välja Eestimaa kubermanguga võrreldes korralikud summad.¹¹⁵ Mõisakirjutaja palk oli küll oluliselt tagasihoidlikum. Ka

¹⁰⁵ RA, EAA.1290.1.544, pag-ta; RA, EAA.932.1.5266, l. 4, 7. Pärnumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll 15.12.1880; volikogu protokoll 4.02.1881.

¹⁰⁶ RA, EAA.932.1.5266, l. 6, 19–20. Pärnumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll 7.02.1881 ja 11.05.1881.

¹⁰⁷ RA, EAA.932.1.5266, l. 18. Pärnumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll 3.04.1881.

¹⁰⁸ RA, EAA.915.1.6827. Pärnu maakohus 8.07.1883, Liivimaa õuekohus 13.10.1883.

¹⁰⁹ E. Jansen. *Eestlane muutuv asjas*. Tartu, 2005, lk. 346–353.

¹¹⁰ *Revalsche Zeitung*, 05.08.1867.

¹¹¹ Virulane, 19.01.1887.

¹¹² Nt. RA, EAA.892.1.46. Aruanded Kullamaa kihelkonna vallaametnike palkade kohta, 1870.

¹¹³ J. Liiv. *Elu ja mälestusi*, lk. 71–74.

¹¹⁴ RA, EAA.925.1.213. Palupera volikogu protokoll 2.05.1867.

¹¹⁵ Mõisavalitsejate rahapalgale, mis 1870. aastatel ulatus paarisajast mitmesaja rublani, lisandusid naturaaltasud viljas, soolas, kalas jne. ning muud hüved, nagu hobuse pidamine (RA, EAA.1874.1.3005; RA, EAA.918.1.1817; RA, EAA.866.1.1237; RA, EAA.866.1.1247).

mõisasundija taustata kadakad teadsid oma turuhinda. Raskustest kirjutaja leidmisel kõneleb vallavõime ja -kohtunikke mõnel pool kammitsenud hirm, et kirjutaja võtab oma raamatud süle, ütleb „Jumalaga!” ja läheb ära.¹¹⁶

Eesti- ja Liivimaa vallakirjutajate palga- ja olmetingimuste sarnastumine sajandi lõpul ja uue hakul ning ühise tööjõuturu kujunemine antud sektoris ootavad lähemat eritlust.¹¹⁷ Põhja-Eesti mahajäämust aitasid tasandada 1890. aastatel Eestimaa kehtestatud üldisemad reeglid vallavalitsuste ruumidele. Aineliste võimaluste paranedes vallavõimude eneseuhkus kasvas ning soov mõtteliselt ja ruumiliselt peremeesmõisast eralduda tugevnes: esialgsetest raskustest üle saades valisid Lõuna-Eesti vallad kirjutajaks mõisaga mitteseotud kandidaadi ning asjaajamine viidi mõisast üle vallamajja. Sõltuvalt võimalustest toimus see eri paigus eri ajal.

„Maa sool” ja tõusikud

Eesti maaharitlastest seisis maarahvale kõige ligemal rahvakooliõpetajad, kes elutingimustelt olid suuresti talupojad, ent põlluharimise kõrval harisid ka maarahva vaimu ja hinge, olles küla vaimsuse kujundajad. Selle rolli tõttu on neid nimetatud „maa soolaks”.¹¹⁸ Suurest töökoormusest hoolimata osalesid nad hingestatult avalikus tegevuses. Kõnealusesse kihti kuulusid kahtlemata ka Eestimaa koolmeister-vallakirjutajad. Meie uuritud maakondades sarnanes enamik vallakirjutajaid oma sotsiaal-kultuurilise palge poolest pigem saksiku vahekihiga, keda Mihkel Martna nimetas „alamat sorti härrasrahvaks”.¹¹⁹ Seda rühma, mis koosnes mõisaametnikest-mõisateenijatest, köstritest ja oskustöölisest, iseloomustas rahulolu endaga ja usk oma üleolekusse talurahvast. Rahvakooliõpetajatega võrreldes olid nad harvem vaimse missiooni kandjad maal. Suurnike või tõeliste tõusikute kõrval leidis Tartu- ja Viljandimaal nii tagasihoidliku tasu eest ühes või paaris kohas pühendunult töötanud kirjutajaid kui ka lihtsalt seiklejaid.

Uuritava piirkonna kirjutajad erinesid nii ühiskondliku staatuse, oskuste, haridustaseme kui ka moraali poolest. Skaala ühest otsast leiab need, keda hoolsa ja truu teenistuse eest riiklikult autasustati või tõsteti koguni aukodaniku seisusesse – au, mille osaliseks sai Esimese maailmasõja eelõhtul aastakümneid kolmes Paistu kihelkonna vallas rüganud Juhan Raudsepp (1848–1918).¹²⁰ Skaala teises otsas asuvad aga need, kes kuritarvituste pärast ametist tagandati või aastateks sunnitööle või türmi saadeti, nagu näiteks Päre kirjutaja Wilhelm Ring, Viljandi kirjutaja Hans Kihno, Viljandi ja Vana-Võidu kirjutaja T. Reinberg, Viiratsi, Vana-Võidu ja Uusna kirjutaja Hans Grünwald jpt.¹²¹ Skaala kummaski otsas oli mehi võrreldaval hulgal. Uuritavas piirkonnas pärjati aumärgiga teadaolevalt 14 vallakirjutajat.¹²² Ligemal samapalju mehi on kohtud omastamise, võltsimiste või petmise eest kinni pannud või ame-

¹¹⁶ Virulane, 18.01.1883.

¹¹⁷ Uuritaval perioodil pärines valdav osa Tartu- ja Viljandimaa kirjutajaid Liivimaalt. Eestimaa mõisnikud ja kihelkonnakohtunikud ei tarvitsenud haritud liivimaalaste saabumist avasüli tervitada: vt. nt. J. Liiv. Elu ja mälestusi, lk. 75.

¹¹⁸ Rahvakooliõpetajatest üldiselt vt. E. Jansen. Eestlane muutuv asjas, lk. 346–353.

¹¹⁹ Vahekihi iseloomustust vt. E. Jansen. Eestlane muutuv asjas, lk. 354–357. Ka E. Peterson-Särgava Mudilas oli vallakirjutaja suurnik.

¹²⁰ RA, EAA.1286.1.383, l. 165.

¹²¹ RA, EAA.915.1.4843; 915.1.6827; RA, EAA.915.1.4641, Liivimaa õuekohus 2.10.1873, Liivimaa kubermanguvalitsus Pärnu maakohtule 20.06.1874; RA, EAA.915.1.5505. Pärnumaa 4. kihelkonnakohus Viljandi sillakohtule 23.11.1877; Liivimaa õuekohus 4.12.1878.

¹²² A. Antik, C. Berg, J. Eisenschmidt, H. Winter, F. Thal, C. Dextling, D. Margk, J. Märts, J. Weber, K. Fischer; J. Kuhlbars, J. Raudsepp ja P. Köhler. Ilmselt oli neid rohkem ja kõigi kohta ajalehes teadet ei ilmunud. Põhitekstis on nimetatama Helmes ja Paistus töötanud Joosep Sengelmann (1841–1911), kes alustas kirjutajana sünnimõisas Heimtalis ja tegutses ka mõisarentnikuna, 1870. aastatel Leebikus ja 1890. aastatel Jõgevastes: RA, EAA.1286.1.356, l. 74p; RA, EAA.924.1.6972; RA, EAA.925.1.223; RA, EAA.952.1.1657; Livländische Gouvernements-Zeitung, 25.08.1871; 08.06.1883, Eesti Postimees, 05.12.1879; Sakala, 18.09.1882; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 130.

tist tagandanud.¹²³ Lisaks neile võeti kirjutajaid kohalt maha ka „kõlbmatuse“, vägivaldsemise või joomise pärast.

Enamik Viljandi- ja Lõuna-Tartumaa vallakirjutajaid sündis eesti pihtkonda kuulunud peredesse, ent staatuse tõustes on suurelismad, nagu mõisaopmanid ja -rentnikud ning köstrid ja kihelkonnakooliõpetajad, aga ka paljud teised, liitunud saksa pihtkonnaga (vt. tabelid).¹²⁴ Mõni vahetas ka maakeelse ees- ja/või perekonnanime saksapärasema vastu: Juhan>Johann/Johannes, Jüri>Georg, Tõnis>Theodor, Kangro>Weber, Kängsepp>Schu(h)mann, Päärna>Bernakoff, Rebane>Fuchs, Terras>Stahl, Sõrmus>Ring, Tassa>Grünwald, Lācis>Baehr. Hiljemalt 1870. aastate lõpuks oli olukord pöördunud ja uuest peale tulevast põlvkonnast kuulus saksa pihtkonda mõni üksik.

Uuritavas piirkonnas pärines iseseisvumise esimese kümnendi (1866–1875) vallakirjutajatest eba-proportsionaalselt suur osa n.-ö. peenematest kihtidest: isa ametiks oli mõisarentnik, -ametnik või -käsitöeline,¹²⁵ kubjas,¹²⁶ aidamees,¹²⁷ aednik,¹²⁸ mölder,¹²⁹ kõrtsmik,¹³⁰ metsavaht,¹³¹ koolmeister või köster,¹³² linnakaupmees,¹³³ kohtuteener¹³⁴ vms.¹³⁵ Hiljem hakkasid selgelt domineerima peremeeste ja kooliõpetajate pojad. Võimatu

Viljandimaa Aidu vallakirjutaja Juhan Raudsepp. Repro

¹²³ Kinni mõisteti üheksa kirjutajat (vt. põhiteksti) ning omastamise, võltsimise või valeandmete esitamise eest tagandati ja karistati kahju hüvitamise ja/või trahviga H. Sanderit, Theodor Jürgensit, F. Jakobsoni, A. Jungmanni, J. Lippingit. Usutavasti pole seadusega tõsiselt pahuksisse sattunute loetelu lõplik.

¹²⁴ Peale tabelis tärniga märgitute Lõuna-Tartumaal: Jaan Bernakoff, C. Berg, Evald ja Hermann Eichhorn, Georg Fuchs, Jakob ja Friedrich Gross, H. Keiver, Johan ja Karl Weber; Viljandimaal: Boström, August Denker, August Hammer, Theodor Lokkot, Christian Strömling, Carl Treffner ja H. Winter. M. Stahli sünd registreeriti saksa koguduses, ehkki ta oli eesti vanemate laps.

¹²⁵ J. Märits (RA, EAA.1298.1.16, l. 11p); A. Hammer (RA, EAA.1267.1.277, pag-ta); J. Rabb (RA, EAA.915.1.5257); V. Tarto (RA, EAA.1263.1.384, pag-ta); K. Vendt (RA, EAA.1259.1.321, l. 137p); K. Weber (RA, EAA.1255.1.495, pag-ta); Joosep Sengelmänn (RA, EAA.1286.1.351, l. 419); Jaan ja Georg Bernakoff (RA, EAA.1263.2.3, l. 440), L. Drossmann (RA, EAA.1168.1.195, l. 8); Theodor Mathiesen (RA, EAA.3114.1.24, pag-ta); F. Greinert (RA, EAA.3149.1.103, l. 80); A. Denker (isa tegutses käsitöölisena ilmselt nii maal kui linnas): RA, EAA.1296.1.231, l. 202.

¹²⁶ F. Thal (RA, EAA.1269.1.765, l. 121); Johann Tarrask (RA, EAA.3172.2.7, l. 70); Jānis Peddelmalnieks (Johann Pedelmann, RA, EAA.1297.1.665, l. 145; RA, EAA.1297.1.678, l. 220); Mihkel Pallon: RA, EAA.1264.1.231, pag-ta.

¹²⁷ V. Kogi (RA, EAA.1260.1.16:15; EAA.1260.1.13, l. 562); Paul Malsup: RA, EAA.1264.1.39, l. 244p.

¹²⁸ M. Stahl (RA, EAA.3144.1.107, l. 13); J. Siemon: RA, EAA.1253.1.40, l. 59.

¹²⁹ J. Eisenschmidt (RA, EAA.1260.1.155, l. 474); C. Dextling (RA, EAA.1297.1.661, l. 3), J. Weber: RA, EAA.1255.1.495, pag-ta; K. Fischer: elk.8.0.67, l. 130.

¹³⁰ H. Seeland (RA, EAA.3144.2.12, l. 40); K. Männson (RA, EAA.3172.1.83, pag-ta); K. Sauk (RA, EAA.3147.1.160, l. 530); Georg Plahn: RA, EAA.1296.1.383, pag-ta.

¹³¹ Gotthard Muhly (RA, EAA.1264.1.251, l. 131); Juhan Sengelmänn (RA, EAA.1286.1.351, lk. 539); H. Keiver: RA, EAA.3147.1.181, l. 37–38.

¹³² Joosep Kuhlbars (RA, EAA.1298.2.11, l. 243p); Julius Leesik ja Peeter Asor (RA, EAA.1260.1.155, lk. 434; RA, EAA.1260.1.14, l. 271p); Jaan Väarsi, Jaan Üts ja Gustav Tamm (RA, EAA.1260.1.156, lk. 6, 105, 126, 179); Friedrich Jakobson (RA, EAA.1265.1.479, lk. 4–5).

¹³³ RA, EAA.915.1.4698. C. Ströhmberg.

¹³⁴ RA, EAA.915.1.4843. W. Ring.

¹³⁵ Sajandi keskel moodustasid nad 5–10% Eesti maarahvast ja Lõuna-Eestis pigem 5%. Neile lisanduvad rahvakooliõpetajad: T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 134.

polnud seegi, et kirjutajaks sai vallaslaps, ehkki mõlemal teadaoleval juhul lõppes karjäär vallandamisega rikkumiste eest.¹³⁶ Andmed tollaste kirjutajate haridustee kohta on väga juhuslikku laadi, ent kihelkonnakohtutele antud juhistes, nagu öeldud, eelistati kreiskoolis käinuid.

Märkimisväärse rühma moodustasid suurnikud, kes edukalt ühendasid kas töötamise mitmes vallas või kaks ja enam ametit. Kõnealustes maakondades töötas suur osa vallakirjutajaid korraga vähemasti kahes kohas ja vallakirjutaja tööpiirkond võis vahel kujuneda hiigelsuureks (tabelid 1–2). Lõuna-Tartumaal paistab haarde ulatuse poolest teiste seas silma töölisperest pärit, ent juba enne vallareformi kohtukirjutajana leiba teeninud ning reformi järel vähemasti kuues Otepää kihelkonna vallas ametisse valitud Heinrich Winter (1839–1912).¹³⁷ Winter käis oma pika karjääri vältel läbi rohkem kui tosin valda Otepää, Helme ja Lugaži kihelkonnas. Laiemalt tuntuks sai ta aga meelelahutuslike näitemängude autori ja eestindajana ning astus ka ise laval üles.¹³⁸ Kui Winter 1869. aasta hakul loobus tööst Otepää piirkonnas ja siirdus nii nagu Georg Bernakoff (1843–1891) ja Johann Märits (1848–1919) Tartumaalt hoopis jõukamale Mulgimaale, kus teda ootasid mitu Helme kihelkonna valda, valisid kuues Otepää ümbruse vallas neli tema asemele läti päritolu Otepää kirikumõisa ja Vana-Otepää rentniku Heinrich Baehri (1832–?). Neeruti ja Päidla aga otsustasid juba kohaliku Johan Eisenschmidt (1843–1914) kasuks. Korraga mitmes (suures) vallas toimetanud kirjutaja vaevalt suutis hakkama saada ilma abilisteta, kelle vaeva hüvitas ta enamasti ise. Kolmes vallas rühmanud A. Kitzberg meenutab, et „ega ma seda üksi ära teha suutnud, pidin enesel alati abilise pidama, vahel ka kaks“.¹³⁹

Iseseisvumise esimesel kümnendil andsid mõisaametnikud tooni Võnnu, Põltsamaa, Piliistvere ja Otepää kihelkonnas. Seda rühma väärrib esindama kohalikest taluperest sirgunud Kurista ja Vastse-Kuuste valitseja-kirjutaja David Margk (Taavet Mark) (1843–1897?). 1872. aastaks oli tal valla(kohtu)kirjutaja tööaastaid kogunenud vähemasti tosin, sest ta sai rinda oma esimese riikliku autähe.¹⁴⁰ 1883. aastal autasustati teda Vastse-Kuuste kirjutajana juba teist korda.¹⁴¹ Vallaameti võttis üle tema noorem vend August, kes oli Davidi käe all abikirjutajana töötanud,¹⁴² sest vanema venna käed-jalad olid tööd täis mõisaasjade, kinnisvara- ja linaäri.¹⁴³ 1870. aastate algul rentis ta Kurista mõisat ja 1873. aastast elu lõpuni Tõdu mõisat.¹⁴⁴ David liitus Eesti Kirjameeste Seltsi ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsiga.¹⁴⁵ Ka nooremast vennast Augustist sai vanema venna eeskujul kaupmees. Uue-Põltsamaa mõisavalitsejast vallakirjutaja Karl Fischer (1829–1884) pidas mõlemas nimetatud ametis vastu aastakümneid, kuigi see polnud lihtne, sest mõisas töötades täitis ta „valitseja, karjaravitseja, raamatupidaja jne. kohustusi“.¹⁴⁶ Temagi pälvis aumärgi ning osales Põltsamaa põllumeeste seltsi ja muusikaseltsi asutamisel.

Mitmed kohakaasluse alusel kirjutajaks saanud mõisaametnikud pühendusid vallatööst taandudes taas peaasjalikult mõisale. Mõisaihulus polnud võõras ka mõnele teisele, kes kirjutajaks saades või sellelt kohalt lahkudes asus end teostama mõisamajanduses (J. Märits, G. Bernakoff, Hans Wühner, Joosep Rapp, Georg Fuchs, Karl Sauk, Voldemar Tarto jt.). Vana-Pranglis,

¹³⁶ RA, EAA.1272.1.128:19; RA, EAA.914.1.2262 (Heinrich Sander); RA, EAA.914.1.2885; RA, EAA.1264.1.41:24 (Juhan Lipping). J. Lipping sai Arulas ametisse onu Adam Lippingu asemel.

¹³⁷ RA, EAA.1290.1.490, pag-ta.

¹³⁸ R. Põldmäe. „Vanemuise“ selts ja teater 1865–1880. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk. 160; Sakala, 11.02.1884, 22.09.1884; Uus Rajalane, 17.06.1926.

¹³⁹ A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused, lk. 179.

¹⁴⁰ Eesti Postimees, 26.07.1872.

¹⁴¹ Livländische Gouvernements-Zeitung, 8.06.1883.

¹⁴² RA, EAA.925.1.223. Vastse-Kuuste volikogu protokoll 29.04.1881.

¹⁴³ Linaäri pinnalt tekkinud kohtuvaidlusi vt. RA, EAA.925.1.1562; RA, EAA.926.1.1454; RA, EAA.925.1.1585; RA, EAA.926.1.1437; Olevik, 22.11.1893; omas maja Võrus, ostis ja müüs talu Tõdul, RA, EAA.926.1.5974; RA, EAA.2469.1.8461; Livländische Gouvernements-Zeitung, 13.08.1884.

¹⁴⁴ RA, EAA.925.1.1585; RA, EAA.925.1.1950; RA, EAA.914.1.13105.

¹⁴⁵ M. Laar. Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad, lk. 432.

¹⁴⁶ Postimees, 1.02.1928.

Vastse-Kambjas ja Raanitsas vallakirjutajana töötanud G. Fuchs (1841–1936) tagandati nekrutikomisjonile valeandmete esitamise eest.¹⁴⁷ Suure-Kambja mõisarentnikuna kujunes temast edumeelne suurpõllumees ning kihelkonna põllumeeste seltsi esimees.¹⁴⁸ Mõisatöö kaudu sattus vallakirjutajateks ka saksa, läti ja taani päritolu mehi.¹⁴⁹ Üheksast teadaolevalt mitte eesti soost vallakirjutajast viis kujunesid oma ametikohal pikaajaliseks ja väga tegusaks.¹⁵⁰ Mõisaga võrreldes hoopis haruldasem oli siirdumine vabrikutesse või ärisse.¹⁵¹ Kohakaasluse alusel pidas vallakirjutaja ametit mitu luteriusu kõstrit (Andreas Erlemann Helmes, Jüri Tiedt Kolga-Jaanis, Hermann Eichhorn mitmes Kambja kihelkonna vallas ja Julius Schneider Aidus), mõned kihelkonnakooliõpetajad (H. Wühner, Karl Weber jt.) ja kihelkonnakohtu notar (K. Sauk).¹⁵²

Lisaks neile, kes olid vallakirjutajaks mõisa-, kiriku- või koolitöö kõrvalt, leidis – tollast kõnepruuki kasutades – ka teisi „intelligent inimesi“, kes kirjutajaks kõlbasid. Domineerima hakkasid nad 1870.–1880. aastatel. 1860. aastatel alustanudest väärivad lisaks ülal nimetatud J. Märtsale ja H. Winterile märkimist samuti aumärgi välja teeninud J. Eisenschmidt, Johan Weber (1846–1894) ja Joosep Kuhlbars (1836–1917), kellest kaks esimest osalesid ka avalikus elus laiemalt. J. Weber pälvis oma karjääri jooksul lausa kaks aumärki.¹⁵³ Ärkamisaja varases faasis rahvuslike keskustena silma paistnud Tarvastu ja Paistu leidsid oskustelt sobivad ning ühtlasi usaldusväärsed vallakirjutajad kiirelt ja enamasti ilma mõisa poole vaatamata.

Mitmed uuritava piirkonna vallakirjutajad olid lühemat või pikemat aega tegevad kirjutajate või kassahoidjatena ka Eesti Aleksandrikooli abikomiteedes, mille taga võib näha nii „kogukonna esimese mehe“ soovi olla tähtsamates aktsioonides nähtav kui ka komiteede praktilisi kaalutlusi võtta sellele ametikohale vilunud bürokraadid, kes oskasid kirju kirjutada ja raha lugeda.¹⁵⁴ Niisuguste vallakirjutajate rahvusliku ärksuse üle ei saa otsustada ilma nende elukäiku põhjalikumalt süvenemata. Theodor Lokkot oli kirjutaja korruga nii mõisas, vallas kui ka abikomitees. Mõisarentnikest ja -valitsejatest kirjutajad Georg Otto ja Karl Fischer figureerisid abikomitee esimese presidendi kohal.¹⁵⁵ Meie praegused andmed toetavad pigem Ea Janseni Sakala kaastööde analüüsil põhinevat tõdemust, et üldiselt ilmutasid vallakirjutajad pigem vähe huvi Aleksandrikooli vastu, mida ta pidas „üsna raskesti mõistetavaks“.¹⁵⁶ Siinse artikli tulemused võimaldavad selgitada nii tagasihoidliku huvi

¹⁴⁷ RA, EAA.949.1.3546. Liivimaa õuekohus 3.02.1870.

¹⁴⁸ RA, EAA.1255.1.535, l. 7; RA, EAA.925.1.213; RA, EAA.925.1.216; Sakala, 21.02.1881; Postimees, 25.04.1905.

¹⁴⁹ C. Dexling, Peter Nielsen, Johan Conrad, Friedrich Greinert, Heinrich Baehr ja Otto Zastrov (RA, EAA.1296.1.388, pag-ta; RA, EAA.3149.1.12:7; RA, EAA.3149.1.103:200; LVVA.235.4.850, l. 24). Lätist pärines Võnnu kirikumõisas ja Kuristal kirjutajana töötanud endine kihelkonnakooliõpetaja David Donner, kes Võnnu pastori sõnul oli „aegajalt tsüklik“, aga muidu aus mees (RA, EAA.914.1.2633). Piers Greinert oli Friedrichi vend. Karulas sündinud J. Peddelmalnieksi varasem amet pole teada.

¹⁵⁰ Vt. märkus nr. 149.

¹⁵¹ RA, EAA.933.1.101, l. 9; RA, EAA.1290.1.326, l. 49p–50. Rutikvere mõisa raamatupidajana vallareformi järel Adavere, Pajusi ja Rutikvere vallakirjutajaks saanud, end peagi ametist tagandatud Leopold Drossmann töötas veel mitmel pool Suure-Jaanis ja seejärel siirdus Louisenhütte valutehase ekspediitoriks. Kabala ja Eistvere kirjutajast Mihkel Koikist sai kaupmees Paides (RA, EAA.3144.1.134, l. 149). Tartus õllevabriku asjaajajana alustanud F. Greinert tõi pärast mõisavalitseja ja vallakirjutaja karjääri Viljandis kassiirina. RA, EAA.1253.1.598, l. 167; RA, EAA.3149.1.100, l. 9.

¹⁵² RA, EAA.1253.1.88, l. 55; RA, EAA.918.1.15494; RA, EAA.926.1.5715. Pikemaks kujunes kohakaaslu J. Schneideril, K. Weberil ja H. Eichhornil. Karl Weberi kohta vt. Ristirahva Pühapäevaleht, 7.03.1907.

¹⁵³ RA, EAA.1255.1.495, pag-ta; Sakala, 6.06.1887; Postimees, 17.02.1894. J. Weber oli ametis Haaslaval, Reolas, Ropkas, Karlovas ja Vana-Kuustes.

¹⁵⁴ T. Lokkot, H. Winter, J. Siemon, J. Weber, P. Köhler, J. Eisenschmidt, V. Tarto, J. Keller, C. Sander jt.: Eesti Postimehe lisaleht, 26.01.1872, 15.03.1872; Eesti Postimees, 9.02.1872, 5.08.1881, 12.08.1881; Sakala, 06.06.1887. 1872. aastal asutatud 54 EAK abikomitee tegevliikmete hulgas oli 26 Lõuna-Eesti vallakirjutajat: T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 117.

¹⁵⁵ Eesti Postimehe lisaleht, 03.05.1872.

¹⁵⁶ E. Jansen. C. R. Jakobsoni „Sakala“, lk. 297; E. Jansen. „Sakala“ kaastööliste sotsiaalsest ja kutselisest jagunemisest. – Eesti NSV TA toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1965, nr. 4, lk. 443.

põhjusi kui ka mõista tollaste vallakirjutajate vahekorda maarahvaga üldisemalt.

Vallakirjutajate osalus ärkamisaja ettevõtmistes vajab värsket pilku. Võib arvata, et koolmeister-vallakirjutajad (valdavalt Põhja-Eestis) ning köster- või kihelkonnakooliõpetaja-vallakirjutajad lülitusid neisse tegemistesse oma pedagoogitöö ja kutsumuse, mitte ameti tõttu, mida peeti kas (sunnitult) kohakaasluse alusel raha pärast või ajutiselt, kuni vald leidis mõne teise „intelligent inimese“, kellele koht usaldada. Kooliõpetajaid ja köstreid üksnes pedagoogidena määratledes jäaks uuritavas piirkonnas sõelale kõigest käputäis selliseid koolitööga mitteseotud vallakirjutajaid, keda võiks iseloomustada kui „ärkamisaja vaimust ja ideedest läbiimbunud“: A. Kitzberg, J. Eisenschmidt,¹⁵⁷ Kristjan Kapp, Peter Peterson,¹⁵⁸ Peter Köhler,¹⁵⁹ J. Märjts ja J. Raudsepp. Kaks viimati nimetatut paistsid silma Tärvastu ja Paistu kihelkonna abikomitee presidendina. Raudsepp oli ka Eesti Kirjameeste Seltsi ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaliige, viimases ka mitu aastat asepresident. Pole selge, kas Võnnu kihelkonna Aleksandrikooli abikomitee president kaupmees-mõisarentnik-vallakirjutaja D. Margk¹⁶⁰ oli ka tööpoolest ärkamisaja tegelane või juhtis kohaliku auväärse suurniku varjus abikomiteed tegelikult tema abi Kristjan Kapp (1842–1891). Viies vallas töötanud K. Kapp oli ka Eesti Kirjameeste Seltsi ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liige ja tema agarus valmistas meeolehärrmi nii kohalikule pastorile Oehrnile kui ka saksikule vallakirjutajale Friedrich Thallile (1830–1896).¹⁶¹ „Oma tõe armastuse ja õiguse nõudmise pärast“ tuli tal palju kannatada ja ehkki ehitud rohkete „vaimuannetega“, polevat ta muutunud upsakaks.¹⁶² Mõnikord ähvardas rahvuslikult aktiivseid mehi konflikt vallavõimudega ja selliste „langemine“ oli kerge.¹⁶³

Vallakirjutajate seas ei puudunud ka rahvusliku liikumise vastased ning vastasuse küsimus vajab põhjalikumaid mikrouuringuid. Meedia huviväälri tõusis mitme Torma valla kirjutaja J. Haugas, kes pidanud ennast „nii kõrgeks ime-loomaks, et nagu kõrge pilvist oma walla rahwa ja walla ametnikude peale põlgdusega alla waatawat. [– – –] Eesti keel, Eesti kirjan-dus ja Eesti asutused olewat selle sikadarikale nii hirmsad asjad, et neid sagedaste suure põlgdusega näriwat.“ Mis häda sunnib valdu „nii kõrget kadaksaksalist sikadarikat toitma?“ küsiti 1883. aastal Virulases.¹⁶⁴ Torma vald vabanes „isevalitseja“ Haugasest alles 1905. aasta revolutsiooni keerises, kui ta kraedpidi trepist alla tiriti ja vallamajast välja visati.¹⁶⁵

Vallakirjutajate kadakluse teemat puudutati tollases ajakirjanduses õige põgusalt.¹⁶⁶ Majanduslikult parem järg toitis nende „seisuslikku iseteadvust“ ja kõrkust. Abja vallakirjutaja G. Bernakoff, kes enamalt oli kätt proovinud Paluperas, Kavildas ja Ulilas, oli Kitzbergi sõnul „noobel kuni sõrmeotsteni, iseloomu kui välise kuju ja elukommete poolest iga toll – parun“.¹⁶⁷ A. Antik (1844–1915) pidas oma isiklikku au ja ametiau riivavaks ning täiesti blameerivaks, kui „kõrtsikoosolekul“ valiti tema asemel Kavilda vallakirjutajaks Voldemar

¹⁵⁷ Oma Maa, 2.08.1924. Õhutas Eesti Aleksandri Põllutöökooli mõtet, oli Eesti Kirjameeste Seltsi liige.

¹⁵⁸ 1865–1866 Holstre vallakirjutaja, kes saadeti baltisaksa mõisnike vastase kihutustöö eest asumisele.

¹⁵⁹ J. Köhleri onupoeg (1843–1921).

¹⁶⁰ Perno Postimees, 18.05.1879.

¹⁶¹ RA, EAA.925.1.223. Thal Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 24.11.1884; Eesti Postimees, 12.02.1875; Eesti Postimees, 16.10.1885; M. Laar. Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad, lk. 422. Korraga töötas Kapp maksimaalselt neljas vallas.

¹⁶² Eesti Postimees, 17.12.1890.

¹⁶³ T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 145–146.

¹⁶⁴ Virulane, 18.01.1883.

¹⁶⁵ EKM EKLA. F. 199, m. 43; Uus Aeg, 05.05.1901. 1901 pälvis truu teenistuse eest hõbedase medali ja lahkus ametist 1905. aasta revolutsiooni järel.

¹⁶⁶ Olevik, 27.04.1883; Eesti Postimees, 03.11.1882; Virulane, 18.01.1883. Nagu öeldud, tehti vallakirjutajatest üldse harva juttu.

¹⁶⁷ A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused, lk. 107. Abjas elas Bernakoff mõisa valitsejamajas ning siirdus sealt Soontaga mõisa rentnikuks. Võlanõudeid arvestamata ulatus tema pärandvara väärtus üle 7000 rubla. 1861. aastal oli ta koos vendadega ostanud kaks talu, millest üks oli ka surses tema omandis. RA, EAA.416.6.121.

Tarto. Enda sõnul teeninud ta valda hoolsalt 12 aastat ja lõonud korra majja eelkäijast Heinrich Sanderist korratuna maha jäetud magasis, kassas ja raamatutes.¹⁶⁸ Tarakvere ja mitme naabervalla „aulik“ vallakirjutaja J. Haugas ei suutnud alla neelata, kui teda Olevikus – nime nimetamata, ent äratuntavalt – halvustati ja „sigadariks“, suureks uuemate Eesti püüdumise vastaseks ja baltlaste jüngeriks sõimati. Seejuures pidas ta eriti solvavaks väljendit „sigadar“, mis viitavat sõnale „siga“, ega olevat mugandus võõrsõnast „sekretär“, nagu Grenzstein vastu väita püüdis.¹⁶⁹ Kui J. Haugast häiris sõna „sigadar“, siis Alatskivi kirjutajat R. Braunbrücki ei tohtinud teotada sõna „sina“ ütlemisega, mille eest kohus pani ütleja arestikambrisse.¹⁷⁰

Kõrkus võis vahel üle minna jöhkruks. Kui Kaagveres ühe kaebuse arutamisel valjud hääled kohtutoast õue kostma hakkasid, tõukas kirjutaja Rudolph Thal (1843–1904) käratseja Jaan Koltbergi kohtutoast välja kui „perremees omas majas kos ta elab“. ¹⁷¹ 1876. aastal kaebas vanaduspõlve pidanud kooliõpetaja Hinrik Rauch Ahja vallakirjutaja Carl Dexlingi (1836–1882) peale vägivallatsemise pärast.¹⁷² Rauch oli teelt leitud rauatükiga pahaaimamatult sisse astunud Kärša kõrtsi, kus ta kinni nabiti, sest tal polnud ette näidata passi ega muud isikut tõendavat dokumenti. Ta viidi mõisasse, kus Dexling sõimas endist kooliõpetajat vargaks, virutas talle ohvri sõnul kolm hoopki näkku ja saatis ta Tartusse sillakohtuliku uurimise alla. Dexling õigustas oma käitumist sellega, et mõisavalitsused peavadki passita liikujaid kinni pidama ja sillakohtule üle andma. 1000 rubla valuraha nõudnud Rauchile pakkus ta lepituseks kümme rubla – summa, mille kohus kannatanu kasuks ka välja mõistis. 1872. aastal lasti lahti kuus aastat Vana-Kuuste kirjutajana töötanud Jakob Siemon, kes kõrtsiteel alguse saanud kakluse käigus oli viinase peaga esmalt üht talusulast lõonud ja pärast ka kepiga rindu torganud.¹⁷³

Mõne suurniku lahtikangutamine nõudis vallavõimudelt vaeva, sest nad rippusid jonnakalt oma koha küljes või nõudsid „saamata jäänud“ töötasu. 1885. aastal üritati Mäksa kirjutaja kohalt taganema sundida F. Thali, kuid kihelkonnakohtunik otsustas seepeale Thali asemel tagandada vallavanema Jaan Kääriku, kuna too ei soostunud Thaliga koos töötama. Kihelkonnakohtuniku arvates polnud vallajuhil „midagi põhjuseks tuua“ mehe vastu, kes on töötanud palju aastaid ja pälvinud truu teenistuse eest auraha.¹⁷⁴ R. Braunbrückist vabaneda soovinud Alatskivi valla volikogu heitis talle ette mõne tagastamata magasilaenu märkimist tagastatuks, vallakohtu pitseri enda käes hoidmist ja ühe mehe käest pearaha kasseerimist ilma seda kassasse üle andmata.¹⁷⁵ Veel poolteist aastat hiljem keeldus R. Braunbrück vallajuhtidele vallaarhiivi üle andmast ja lasi 16. augustil 1884 protokollil kirjutada, et ta arhiivi käest ära andmisega „ühtegi õigust selle Alatskivi kirjutaja koha kohta oma käest ära ei anna“. ¹⁷⁶ Tartumaal mõisaametnikuna alustanud, kuid hiljem Viljandi kandiga seotud taanlane P. Nielsen käis tagandamise asjus kohut vähemasti kolme vallaga.¹⁷⁷ Vähemad tegijad ei saanud endale jonnimist lubada. Kui Valgutas 1874. aastal ametist tagandatud Hans Wint ei suvatsenud val-laraamatuid käest ära anda, viidi ta vägisi vallakohtu ette, kus talle määrati trahv.¹⁷⁸

¹⁶⁸ RA, EAA.924.1820. Antik kihelkonnakohtule 10.12.1881. Antik jäi kohale edasi.

¹⁶⁹ Olevik, 20.04.1883. RA, EAA.995.1.16946. Teda halvustati ka Eesti Postimehes (03.11.1882) ja Virulases (18.01.1883), ent pole teada, et ta nende toimetajate peale kaevanuks.

¹⁷⁰ RA, EAA.1110.1.8. l. 289–290, 360p. Alatskivi vallakohtu protokollid 20.05.1882; 07.04.1883.

¹⁷¹ RA, EAA.925.1.6281. Rudolph võis elada mõisavalitsejast venna Friedrichi juures.

¹⁷² RA, EAA.925.1.6313. Tartumaa 4. kihelkonnakohus 2.01.1876 ja 9.02.1876.

¹⁷³ RA, EAA.914.1.2516. Tartu maakohus 23.10.1872 ja 9.11.1872; Liivimaa õuekohus 15.03.1873.

¹⁷⁴ RA, EAA.925.1.223. Tartu Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 24.11.1884, kihelkonnakohus Liivimaa kubernerile 14.01.1885. Tülikis läks ka Kastres: RA, EAA.925.1.3032. Thal Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 3.03.1889; Kastre volikogu protokoll 9.02.1889.

¹⁷⁵ RA, EAA.922.1.3197. Alatskivi volikogu protokoll 8.03.1883.

¹⁷⁶ Samas, Alatskivi volikogu protokoll 16.08.1884.

¹⁷⁷ Viljandi, Karula ja Viljandi kirikuvallaga: RA, EAA.932.1.5266, l. 6, 19–20. Pärnumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll 7.02.1881; RA, EAA.932.1.1714; RA, EAA.932.1.268; Pärnumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll 10.02.1887; Viljandi kirikuvald kihelkonnakohtule 14.02.1887.

¹⁷⁸ RA, EAA.924.1.5406; RA, EAA.924.1.5383.

Seiklejate seas oli nii ühepäevaliblikaid kui ka laiema haardega ettevõtlikke tegelasi. 1874. aastal andis Vana-Tänassilma vallavalitsus hundipassi Paul Jürgensonile, kes oli „nii ööd kui päevad kõrtsis joomise peal“ ja 1873. aastal oli viibinud töölt eemal kuus nädalat Viljandi laatsaretis süüfilist ravides.¹⁷⁹ Kiirelt kustus ka Friedrich Jakobsoni täht, kes ridamisi pööras tülli mitme Suure-Jaani vallaga ja viimaks mõisteti 1873. aastal süüdi 1871. aasta kevadtalvel Lõhavere vallakassast vähemalt 210 rubla isiklikuks otstarbeks kasutamises.¹⁸⁰ Friedrichist sai hoolimatu elumees, kes armastas laatadel ringi sõita, hobuseid paristada, võlgu teha ja kõrtsides istuda, enne kui ta täiesti alla käis.¹⁸¹

Valla raha omastati või tarvitati „isiklikul otstarbel“ väga erinevates summas, 11 rublast mitmesaja rublani. Omastatud on pearaha-, passi-, trahvi-, posti- või vaeslasteraha ja väärkasutatud vallakassast võetud või „eralaenuna“ saadud summasid.¹⁸² Kui süüdistatav raha tagastas ja summa ei ulatunud üle teatud piiri, mis ajas muutus, pääseti enamasti trahviga.¹⁸³ Uue-Põltsamaa vallakirjutaja Karl Sander (1847–1890) jättis korduvalt vallaliikmete käest kasseeritud maksu- ja passirahad enda kätte ning tema surma järel lubati maksjatele kahjud hüvitada tema järele jäänud varast.¹⁸⁴ Ilmjärve valla pikaajalise kirjutaja P. Asori (1848–1895) vastu esitati mitu süüdistust võltsimises ja valla raha omastamises.¹⁸⁵ Samuti pettis ta võltsitud garantiikirja abil välja 49,64 rubla väärtuses kaupu ühelt Valga kaupmehelt. Selle pettuse eest mõistis Liivimaa õuekohus Asorile aasta ja kaheksa kuud vabadusekaotust, kuid kuna ta oli muude kuritegude eest juba eelnevalt kolmeks aastaks sunnitööle mõistetud, kehtivale karistusele aastaid ei juurde lisatud.¹⁸⁶ Kaitseks võimalike kelmuste eest on vallakirjutajalt võetud ametisse astudes kautsjoni.¹⁸⁷

Mõni oli kelmuste jälgede varjamisel osavam kui teine. Vastemõisa kirjutaja Joosep Rabb (1838–?), keda kahtlustati 28,5 rubla postiraha ja rohkem kui 90 rubla pearaha omastamises ning taheti panna materiaalselt vastutama vallakassas tuvastatud 1511,33 rublase puudujäägi eest, pääses vaid valju noomitusega ametialase lohakuse eest.¹⁸⁸ Kuigi Pärnu maakohus ega Liivimaa õuekohus ei suutnud ei nimetatud süüdistusi ega ka teisi tema vastu üles kerkinud kahtlustusi – krediitkassa intressipaberite võltsimist 800 rubla ulatuses¹⁸⁹ – tõendada, võib see hoopis näidata kohtuasutuste abitust sedasorti kriminaalrajade lahendamisel.¹⁹⁰ Mõisavalitseja peres sündinud ja kreiskoolis õppinud ettevõtlik mees tegeles vallakirjade kõrval ka talumajandusega Raikkülas, kus ta ostis 1872. aastal kolm talu kokku 5535 rubla eest, makstes kohe käsirahana ära 1107 rubla. Neli aastat hiljem ei suutnud ta ostujäreelmakse tähtaegselt

¹⁷⁹ RA, EAA.932.1.862, l. 4. Vana-Tänassilma vallavalitsus Pärnumaa 4. kihelkonnakohtule 19.06.1874.

¹⁸⁰ RA, EAA.915.1.4857. 1872. aasta aprillis oli ta valitud 500-rublase aastapalgaga Vana- ja Uue-Vändra kirjutajaks, kuid kihelkonnakohtunik ei kinnitanud teda. Friedrichi kutsel asus ametisse Carl Robert: E. Jansen, R. Põldmäe. Carl Robert Jakobson. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk. 103.

¹⁸¹ E. Jansen, R. Põldmäe. Carl Robert Jakobson, lk. 104–107.

¹⁸² RA, EAA.914.1.2885, l. 23–23p. Liivimaa õuekohtu otsus 27.08.1875; RA, EAA.915.1.4641, l. 28–30. Õuekohtu otsus 2.10.1873; RA, EAA.924.1.5352; RA, EAA.918.1.12677, l. 6. Tartu kreisikohus 14.05.1870; õuekohtu otsus 30.11.1870; RA, EAA.915.1.4612. Õuekohus Pärnu maakohtule 18.05.1873. RA, EAA.914.1.2262. Õuekohtu otsus 24.03.1871. Kavilda vallakirjutaja H. Sander oli uurimise all vallakassast 270,94 rubla kõrvaldamise pärast, kuid mõisteti õigeks, kuna kassa oli jäetud vanalt kirjutajalt ülevõtmisel „väidetavalt“ üle lugemata.

¹⁸³ RA, EAA.914.1.2885, l. 23–23p. Liivimaa õuekohus 27.08.1875; RA, EAA. 914.1.4377, l. 78. Tartu maakohus 13.12.1882.

¹⁸⁴ Livländische Gouvernements-Zeitung, 24.03.1893.

¹⁸⁵ RA, EAA.914.1.6441; RA, EAA.914.1.9326.

¹⁸⁶ RA, EAA.914.1.8929, l. 23–26. Liivimaa õuekohtu otsus 8.12.1887.

¹⁸⁷ Järvakandi volikogu protokoll 20.11.1887: Vald. Talurahva omavalitsus, lk 95.

¹⁸⁸ RA, EAA.915.1.5257. Liivimaa õuekohus 2.03.1877 ja Pärnu maakohus 10.01.1877; vallavanema allkirja võltsimises ja 21 rubla passiraha asjas mõisteti ta õigeks, teistes asjades jäid kahtlused õhku, RA, EAA.952.1.2648.

¹⁸⁹ RA, EAA.915.1.6558. Liivimaa õuekohtu otsus 20.01.1884.

¹⁹⁰ Kohtute abituse kohta vt. K. Lust, T. Tärna. Pärisperemees ja pärishärra moderniseeruvus Eestis: Kargova Fritz Karro ja Saverna Jaak Kissa. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 3/4, lk. 316, 345.

õiendada ja 1877. aastal müüs talud edasi odavamalt, kui ostis.¹⁹¹ 1882. aastal tegutses ta juba mõisavalitsejana Venemaal. Kohtus süüdi mõistmist vältis oskuslikult ka Rannu vallakirjutaja Adam Schu(h)mann, kes oli nii iseteadev, et kimbutas kauplemistöendita läbi valla sõitnud harjuskeid ja juute, nõudes neilt läbipääsu eest altkäemaksu või omastades kauplejalt poliitsete uurimise ajaks „hoiule võetud“ raha.¹⁹²

Dokumentide võltsimine noorte meeste sõjaväeteenistusest päästmiseks oli ilmselt levinum, kui vähesed kohtutoimikud seda arvata lubavad.¹⁹³ Lapsendamisi on vormistatud tagantjärele,¹⁹⁴ nekrutinimekirjades on pereliikmete all jäetud mainimata vanemad poolvennad¹⁹⁵ või vormistati talurendileping ümber kutsealuse nimele.¹⁹⁶ Viimati mainitud tegu oli formaalselt õiguspärane. Selles valdkonnas jagus kelmidele ohtralt tegevusruumi, sest kroonuteenistusest vabastamisele kaasaaitamise ja valge passi vahendamise eest võis küsida või välja meelitada kümneid või isegi sadu rublasid, nagu seda väidetavalt tegid Laatre vallakirjutaja Jakob Gross ja Vana-Võidu kirjutaja Hans Grünwald (*alias* Tassa *alias* Kuusik).¹⁹⁷ Esimese süüd kohus ei tõestanud, kuid teise oma küll, määrates talle poolteist aastat sunnitööd või kaks ja pool aastat türmi. Tagaotsitavana Eestimaa redutades üritas Grünwald leida tööd mõisavalitsejana ning võttis Venemaal rendile pisema karjamõisa, lootes – nagu seisab kirjas vennale –, et „nüüd võib minust alles veel mees saada“.¹⁹⁸

Eestimaa kubermangus, kus kirjutaja töö langes põhiliselt koolmeistrite õlule, oli vallakirjutajate kontingent eestikeelse Liivimaa mandriosaga võrreldes märksa ühtlasem. Baltisaksa ringkondades leiti, et tänu õpetajatele on valdade dokumentatsioon ja asjaajamine usaldusväärsetes kätes ning tunti heameelt kohakaasluusest tuleneva kahepoolse kasu üle.¹⁹⁹ Eestimaa vallajuhidki uskusid, et koolmeistrid teevad „õigust“ ega teadnud nende järele passida.²⁰⁰ Ajapikku aga hakati nii eesti kui ka baltisaksa ringkondades väljendama muret selle üle, et koolitöö vallaasjade tõttu kannatas ning ametite ühitamist peeti ajale jalgu jäänuks. Vallatöö maht aastatega kasvas, nagu suurenesid ka õpetajate töökohustused; peeti vajalikuks, et koolmeister end täiendaks. Kohakaaslus ei valmistanud probleeme, kui koolitalv oli lühike ja kooli peeti mõni päev nädalas ning kohtus polnud nädalate või kuude kaupa midagi seletada. Vaadates 1881. aastal tagasi Eestimaa 15 aasta kogemusele, tõdesid koolivalitsused, et paljudes kohtades on kool kahe ameti ühendamise kahju saanud.²⁰¹ Vallatöö tõttu puudusid õpetajad koolist. Pikkadel ametisõitudel kihelkonna- või adrakohtuniku juurde käidavat läbi kõrtsidest ja joodavat ülearu palju. Mõni olla valla või vallakohtuga tülli läinud või sattunud vangi. See kõik kiskuvat maha austust koolmeistrite vastu nii laste kui ka nende vanemate silmis. Nende mõtetega resoneerib 1887. aastal Virulases kirjutatud Tartumaa juurtega Viru-

¹⁹¹ RA, EAA.2840.1.14330; RA, EAA.858.1.4034.

¹⁹² RA, EAA.914.1.6331. Liivimaa õuekohtu otsus 14.10.1886, Tartu maakohu otsus 3.09.1886. Juut Mattus Levinilt 1886. a. altkäemaksu väljapressimise eest ei suutnud maakohus teda piisavate tõendite puudumisel süüdi mõista. RA, EAA.949.1.3507a. 1879. a. harjuskilt ära võetud ja pitseeritud laekast 300 rubla kadumise asjas maakohus kriminaalasja ei algatanud.

¹⁹³ Vt. ka Meeri kirjutaja Juhan Järve kohta, kes raha eest võltsis vanusetõendeid: Postimees, 11.12.1891.

¹⁹⁴ RA, EAA.925.1.223. Tartu sillakohus Tartumaa 4. kihelkonnakohtule 27.05.1885; RA, EAA.914.1.6627. Liivimaa õuekohtu otsus 26.07.1888.

¹⁹⁵ RA, EAA.949.1.3560; RA, EAA.914.1.2841.

¹⁹⁶ RA, EAA.949.1.3550. Tartu maakohus Tartu sillakohtule 16.08.1871; Tartu kreisikohus 28.04.1869.

¹⁹⁷ RA, EAA.949.1.3491. Juhan Kolberg Tartu sillakohtule 7.12.1883; Tartu sillakohtu protokoll 26.01.1884, Tartu sillakohtu protokoll 4.07.1884, Tartu maakohu protokoll 20.08.1884. RA, EAA.915.1.5505, l. 34–35p, 54. Viljandi sillakohtu protokoll, 8.04.1878, Liivimaa õuekohtu otsus 4.12.1878.

¹⁹⁸ RA, EAA.915.1.5505. Kiri Kumna koolimajast 22.02.1878.

¹⁹⁹ Vt. nt. *Revalsche Zeitung*, 6.12.1869. Rahalist kasu pakkunud kohakaasluusest ei tahtnud ka õpetajad ise kergekäeliselt loobuda. Vt. nt. Kadrina kihelkonna õpetajate arvamust: *Revalsche Zeitung*, 21.02.1886.

²⁰⁰ Vt. nt. RA, EAA.862.1.8146. Ambla kihelkonnakohtu protokoll 4.07.1877.

²⁰¹ Rahvakoolide olukorrast Eestimaa: *Revalsche Zeitung*, 26.10.1881. Ka Eesti avalikkuses vaadati kohakaasluusele võõriti ja peeti olukorda koolitööle kahjulikuks. Sakala, 24.02.1879.

maa koolmeister ja vallakirjutaja Karel Krimm, kes kurdab, et vallakirjutajad kes „valsidele“ nõudmistele ja arvamistele vastu hakkavad, satuvad kohalike viha alla.²⁰²

Kokkuvõtteks

1866. aasta vallaseadus sätestas vallakirjutajatele esitatavad üldised tingimused ja nõuded, ent Liivi- ja Eestimaa kubermangu erinevates sotsiaal-majanduslikes ja hariduslikes oludes kujunes kirjutajate ametirühm eriilmeliseks. Liivimaal ei järgitud pikka aega elukaugeid ettekirjutusi vanuse, haridustaseme, ametisse seadmise korra ja ametiaja kestuse kohta. Ehkki seaduse järgi pidi kirjutaja hoolt kandma omavalitsuse paberimajanduse eest, kujunes tema tegelik roll ja mõju – sõltuvalt ühelt poolt tema enda isikust ja seadusetundmisest ning teiselt poolt kohalikest võimusuhetest ja teiste ametnike vilumustest – märksa tähelepanuväärsemaks.

Kuna vallad ei suutnud maksta korralikku palka ja haritud talumehi nappis, tuli kirjutaja sageli värvata mõnest teisest ametirühmast. Eestimaa kubermangus osutus toimivaks mudeleks koolmeistri ja kirjutaja ameti ühitamine. Eestikeelse Liivimaa mandriosas on kirjutajaks saanud mõisaametnikke ja -rentnikke, kõstreid, kooliõpetajaid ja kihelkonnakohtu notareid. Nende kõrval tegutsesid professionaalsed kirjutajad, kes sageli töötasid mitmes vallas korraga. Tartu- ja Viljandimaal oli paljudel juhtudel tegemist ennast talurahvast kõrgemaks pidava haritlasega, kes pärines kas „peenemast kihist“ või jõukamast taluperest. Põhja-Eestis töötas koolmeister-kirjutaja madala tasu eest hommikust õhtuni, kusjuures päeval tehti põllutööd ja õhtul kirjutati ametlikke kirju.²⁰³ Piltlikult ja suure üldistusega öeldes luges kõnesoleval aja-perioodil tüüpiline Põhja-Eesti vallakirjutaja veeringuid, samal ajal kui mitmed Lõuna-Eesti nooblid vallakirjutajad, kelle sissetulekuallikad olid vahel õige mitmekesised, liigutasid sadu, äärmuslikul juhul suisa tuhandeid rublasid. Võib arvata, et selliste ametivendade elumaailmad paljuski erinesid. Kihelkonnakohtuniku „isaliku hoole“ all ametioskusi omandanud vallakirjutajatel oli vähem võimalusi tööpostil isemeelt näidata kui kogenud tegijatel. Mõistagi kätkeb niisugune üldistus lihtsustusi ning silmas tuleb pidada suuri regionaalseid ja lokaalseid (väike vs. suur omavalitsus) erinevusi. Seetõttu on täielikuma ja võimalikult usaldusväärsema pildi saamiseks vajalik uurida ka käesolevast uurimusest kõrvale jäävaid maakondi.

Kuigi mõisa eestkoste alt vabanenud, jäi osa Liivimaa valdasid peremeesmõisaga tihedamalt seotuks, kui seni arvatud, sest mõisavalitseja või -kirjutaja oli ühtlasi ka vallakirjutaja. Valdade iseseisvusmine mõisa alt tähendas kulutuste kasvu ja haritud inimeste põud võimendas rahanappusest tingitud raskusi. Nii raha- kui ka inimressursi ökonoomse kasutuse seisukohalt oli mõistlik palgata üks kirjutaja mitme naabervalla peale, kuid töö sai sageli tehtud abikirjutajate abil. Sobiva tööjõu nappusest kõneleb nii verinoorte kui ka mõisaametnike palkamine. Soov palgakuludelt kokku hoida jättis vahel ukse valla ka aferistidele. Ülejäänud vallaametnike kohati vähene kirjaoskus ühelt poolt ja liigne usaldus koolitatud meeste suhtes teiselt poolt andis kirjutajatele võimaluse kuritarvitusteks.

Tabel 1. Tartumaa kirjutajad 1867–1889

Vald	Nimi
Arula	Julius Leesik, Adam Lipping, Johan Lipping ⁱ , Peter Asor, Jaan Väärssi
Ilmjärve	Hermann Asor, P. Asor, Karel Tamm
Kastolatsi	Heinrich Winter [*] , Heinrich Baehr ^{*i} , Hinrik Kaarna, H. Baehr, Juhan Eisenschmidt

²⁰² Virulane, 19.01.1887.

²⁰³ J. Liiv. Elu ja mälestusi, lk. 118.

Neeruti	H. Winter, J. Eisenschmidt, Samuel Üts
Nüpli	H. Winter, H. Baehr, H. Kaarna, K. Tamm
Otepää kirikuvald	August Bruhns* ⁱ , H. Baehr, ?, Jaan Treiel, J. Eisenschmidt
Palupera	Georg Bernakoff*, J. Leesik, Peter Paul* ⁱ , Carl Stahl*, P. Paul, Gottard Muhly, J. Eisenschmidt
Pilkuse	Carl Vendt* ⁱ , Piers Greinert* ⁱ , Gustav Tamm
Päidla	H. Winter, J. Eisenschmidt, S. Üts
Pühajärve	Hermann Seeland* ⁱ , Otto Zastrov* ⁱ , C. Vendt, H. Baehr, J. Väärssi
Vana-Otepää	H. Winter, H. Baehr, S. Üts
Vastse-Otepää	Peter Meos, P. Greinert, P. Meos, J. Väärssi
Vidrike	H. Winter, H. Baehr, G. Tamm
Kavilda	G. Bernakoff, Heinrich Sander*, Adam Antik*, Eduard Lampson, Jüri Eichenbaum
Suure- ja Väike-Konguta	Aleksander Valdner, Voldemar Tartoi, Juhan Loskit
Suure-Ulila	J. Jürgenson, G. Bernakoff, A. Antik, Jakob Tarkpea
Väike-Ulila	Mõts, A. Antik
Rannu	Adam Schu(h)mann*, J. Eichenbaum
Tamme	Antik, A. Schumann, A. Antik, J. Eichenbaum
Valguta	Gustav Samon, Hans Wind, Mihkel Pallon* ⁱ , August Tobber, Paul Birkhahn
Ahja	Carl Dexling* ⁱ , Karl Sauk*, Kristjan Kapp
Kaagvere	Rudolph Thal*, Voldemar Rosenthal*, Kristjan Märks
Kastre	Friedrich Thal* ⁱ , Jukk Must
Kiidjärve	Taniel Konts, Johan Tarrask*, Kristjan Kapp
Kriimani	Villem Kogi*, Martin Baumann* ⁱ , August Mar(g)k
Kurista	David Margk* ⁱ , David Donner*, K. Kapp
Maksa-Poka	F. Thal
Rasina	?, Christian Männson*, K. Sauk, K. Kapp, Wilfried Rosenthal*
Sarakuste	F. Thal
Vastse-Kuuste	D. Margk, A. Margk
Võnnu kirikuvald	D. Donner, David Suits

Tabel 2. Viljandimaa kirjutajad 1867–1889

Vald	Nimi
Aidu	Julius Schneider*, Juhan Raudsepp
Heimtali	Paul Briesemeister*, Juhan Rebane, Juhan Sengelmann, Hans Kuusik
Holstre	J. Raudsepp
Loodi, Vardi	H. Kuusik
Morna	Jaan Mansenberg (Mõrru), August Kitzberg*, Hans Johannson
Pahuvere	August Roger, ?, Hans Semper
Paistu kirikuvald	J Ainson, J. Raudsepp
Tuhalaane	J. Mansenberg (Mõrru), Hans Mägi, H. Johannson, Juhan Laurisson
Arussaare, Kõo	Georg Otto* ⁱ , Karl Tiidemann*, Hans Jürgens

Eistvere	Mihkel Koik, Johann Wallin*, Mart Pigert
Imavere	?, Theodor Matthiesen* ⁱ , J. Wallin, M. Pigert
Kabala	M. Koik, Peet Gerretz, Aleksander Leppik, Wilhelm Sturm*, Johann Mansenberg, Jaan Rebane, J. Mansenberg
Laimetsa, Jalametsa	Matthias Fricke* ⁱ , Conrad Meyer* ⁱ , J. Wallin
Loopre	G. Otto, K. Tiidemann, H. Jürgens
Adavere	Leopold Drossmann*, M. Fricke, Kristjan Raukas*
Lustivere	Robert Thomann* ⁱ , Johannes Riesk (Risk)*, Tõnis Kuilp
Kurista	Friedrich Wiekberg*, J. Risk, Jaak Ilus, J. Mansenberg
Pajusi, Täpiku	L. Drossmann, Johann Heinrich Vares, Oskar Strauss* ⁱ , Johannes Reinberg
Rutikvere	L. Drossmann, J. H. Vares, K. Raukas
Vana-Põltsamaa	F. Erhardt* ⁱ , Karl Sander*
Uue-Põltsamaa	Karl Fischer* ⁱ , K. Sander
Lahmuse	Rudolph Jassy*, Friedrich Greinert* ⁱ , Hugo Käärik*
Lõhavere	J?. Kapp, Friedrich Jakobson* ⁱ , F. Greinert, Märt Kuuskler, J. Carlson ⁱ , M. Kuuskler
Navesti	R. Jassy, F. Jakobson, Theodor Jürgens*, F. Greinert, H. Käärik
Olustvere	E. Bostrom*, F. Jakobson, F. Greinert, H. Käärik, M. Kuuskler
Sürgavere	R. Jassy, Joosep Rabb, F. Jakobson, F. Greinert, Juhan Lossmann, M. Kuuskler
Taevere	R. Jassy, T. Jürgens, F. Greinert, H. Käärik
Vastemõisa	Christian Ströhmborg*, J. Rabb, J. Lossmann, Jaan Mill, A. Leppik, M. Kuuskler
Kuressaare	Hans Wühner*, Johann Märits* ⁱ
Saaremõisa	C.Gustavson, J. Märits
Tarvastu	Ernst Berg*, J. Märits
Tarvastu kirikuvald	H. Wühner, J. Märits
Uue- ja Vana-Suislepa	J. Mõrro, Georg Plahn*, Johan Järv, Joosep Sengelmann*, Johan Treufeld, Hans Kiin
Vooru	?, G. Plahn, J. Järv, Johan Conrad* ⁱ , J. Treufeld, H. Kiin

Kirjutajate nimed kronoloogilises järjestuses, saksa pihtkonna liikmete nime järel on*, ja kui kirjutaja oli teadaolevalt ka mõisarentnik või -valitseja, on nimele lisatud ⁱ. Mõne puhul jääb teadmata, kas mõisasundijaks oldi samaaegselt või ainult enne või pärast. Nime teistkordsel esinemisel on toodud eesnime initsiaal ja täрни ei lisata. Välja on jäetud ajutised asemikud. Täbeline andmed võivad olla puudulikud (vt. ka märkus 15). Artikli piiratud maht ei võimalda kõigi valdade detailandmete esitamist.

Allikas: vallavalitsuste, kihelkonna- ja maakohtute arhiivid (RA, EAA, fondid 914, 915, 924, 925, 933, 934), EELK koguduste kirikuraamatud ja ajalehed.

Artikkel on valminud HTM projekti EKKD 29 toetusel.